

Ю. Б. Полідович

ЗАГАДКОВІ РИТУАЛЬНІ ПРЕДМЕТИ СКІФІВ: У ПОШУКАХ ВІДПОВІДЕЙ

Стаття присвячена аналізу версій можливого використання золотих предметів конусоподібної форми, що побутували з останніх десятиліть VI до кінця IV ст. до н. е. Детально розглянуто контекст знаходження предметів. Зроблено висновок про те, що більшість з них носили притороченими до гориту. Всі предмети використовували під час ритуалів, зокрема, як особливі чаші для жертвоприношення.

Ключові слова: конус, скіфи, ритуал, Арес, жертвоприношення.

Вступ. Оригінальною категорією виробів скіфського кола кінця VI — IV ст. до н. е. є золоті конусоподібні предмети. Вони розрізняються за параметрами (діаметр основи коливається від 5 до 19,8 см, висота — від 4 до 18 см) й особливостями форми. Водночас їм властиві порожнистість, широка кругла основа, яка найчастіше в 1,2—2,0 рази більша за висоту, і обов'язкова (за двох винятків) наявність невеликого круглого отвору у верхній частині. Всі вони виготовлені із золота або вкриті цим коштовним металом. Натепер таких предметів відомо 26¹, і походять вони з 19 комплексів: Північного Причорномор'я і Приазов'я (12), Середнього Подоння (1), Північного Кавказу (2) і Південного Приуралля (4) (Алексеев 1997,

с. 32, 36—38; 2003, с. 214—217; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38—39, 153, прим. 22).

Ці предмети неодноразово привертали увагу дослідників і досить добре описані та вивчені (Андрух 1988, с. 165—167; Королькова 1995; Болтрик 1996; Алексеев 1997; 2003, с. 214—217; Легранд 1998; Рябова, Черняков 2002a; 2002b; 2002c; 2003; Фиалко 2005; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38—39, 153; Савостина 2014; Мурзин 2018; Гуляев 2019 та ін.). А. Ю. Алексеев запропонував типологію виробів, засновану на відмінності у формі бокових стінок: усічені конуси з прямими (тип I-1-2), увігнутими (II-1) або опуклими (II-2) стінками (Алексеев 1997, с. 32; 2003, с. 214—217; див. також: Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, табл. I; порівн.: Легранд 1998, с. 89—92, рис. 2).

Стосовно їхнього функціонального призначення висловлено багато різноманітних думок, і це питання далеке від вирішення. Справа в тому, що свідчення про конусоподібні предмети відсутні в письмових джерелах, малоінформативними є й образотворчі пам'ятки. Саме тому деякі дослідники взагалі ніяк не визначали функціональне використання, називаючи їх «предметами невідомого призначення» (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 98, 99; Мелюкова 1989, с. 64). Також поширеною є думка, що конусоподібні предмети кожної з виділених груп мали власне призначення та специфічні функції, відмінні від інших (Черненко 1981, с. 62; Королькова 1995, с. 87; Легранд 1998, с. 93; Мец 2008, с. 43; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 35; ін.). Безсумнівно тільки, що «у спробах пояснення їхніх функцій можна спиратись лише на форму, розміри, декор та обставини знахідки» (Мец 2008, с. 44).

Взаємозв'язок конусоподібних предметів із горитами. Серед усіх конусоподібних

1. У цій вибірці не враховано конуси, знайдені 2013 р. у кургані скіфського часу поблизу с. Сегілеєвське Ставропольського краю, оскільки знахідки все ще залишаються неопублікованими, а також «тіара Сайтафарна», що є об'єктом, повністю вигаданим наприкінці XIX ст. Тільки як аналогію залучено конус («золоту посудину») зі зборів Ф. С. Романовича (Алексеев 1997, с. 29—36).

предметів найменш заперечним є використання двох напівсферичних предметів як прикрас («умбонів») горита (сагайдака) — з поховання 16 кургану поблизу с. Вишнівка і кургану 1/2017 могильника Скоробір, оскільки це зафіксовано археологічним контекстом (Андрух 1988, с. 165—166; Шрамко, Задніков 2018, с. 9). Обидва предмети також поєднує те, що вони мають близькі параметри та виготовлені із заліза, плакованого золотом.

У цю ж групу іноді включають і напівсферичну прикрасу гориту з кургану Вітова Могила рубежу VI—V ст. до н. е. у Лівобережному Придніпровському лісостепу (Алексеев 2003, с. 216). Вона виготовлена з бронзи і також плакована золотом; у неї немає центрального отвору, а край основи відігнутий і оформлений повторюваними по колу зображеннями відокремленої голови хижого птаха (Zakharow 1932, с. 69—71, fig. 12; Граков 1971, табл. XX). Не виключено, що виріб із Вітової Могили репрезентує окрему лінію розвитку металевих предметів, які прикрашали горити. Зокрема, вони представлені серією залізних виробів другої половини VI—V ст. до н. е., що мають аналогічну форму (напівсферичну, з відігнутими по колу краями), але без зооморфного декору: з могили 1/1940 некрополя Гермонасси на Тамані (Гайдукевич 1959, с. 181, 183, рис. 49), поховання 26 Південної ділянки розкопу 1 Дугіно X на Нижньому Дону (Прокофьев 2014, с. 202, 203, рис. 81: 40) і кургану 9 поблизу с. Мачухи у Лівобережному Дніпровському лісостепу (Ковпаненко 1970, с. 155, рис. 3: 15). З могили 82/1913 некрополя Ольвії походить аналогічний бронзовий виріб із плоским краєм, прикрашеним рубчиками, фігурним виступом на вершині і масивною петлею всередині (Скуднова 1988, с. 138, 139, кат. 220.1). Можливо, до цих виробів належить і залізний предмет, плакований срібною пластиною, фрагмент якого знайдений разом із набором стріл V ст. до н. е. у кургані 8 могильника Нартан на Північному Кавказі (Батчаев 1985, с. 26, табл. 25: 13), а також невеликі залізні конуси з пам'яток Південного Приуралля кінця VI—V ст. до н. е. — з курганів поблизу с. Сара (Смирнов 1964, рис. 35A: 9; Федоров 2019, с. 158, рис. 5: 8), поховання 1 кургану 10 Мечетсайського могильника (Смирнов 1964, рис. 23: 26) — та парного поховання кургану 25 Бешатирського могильника в Жетису (Акишев, Кушаев 1963, с. 71, 73, рис. 65).

Що ж до власне золотих конусів, то однозначно з горитами (сагайдаками) пов'язані два невеликі присадкуваті вироби типу I-2¹ (рис. 1: 6, 7), знайдені в похованнях 2 і 3 кургану 4 Філіпповського могильника в Південному Приураллі (Яблонский 2013, с. 27, 82, кат. 12; кат. 350).

У кургані 400 поблизу с. Журавка у Правобережному Подніпров'ї золотий конус (рис. 1:

4) знайдений біля сагайдака (горита), що містив 463 стріли (Бобринский 1905, с. 11—12). Це дало дослідникам підставу припустити, що він міг бути пов'язаний з горитом і, можливо, знаходився на ньому (Петренко 1967, с. 44; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 154, прим. 29). У кургані Дзюбина Могила золотий конус знайдено у похованні «під коліном лівої ноги, а наконечники були насипані в ньому» (ОАК за 1899 г., 1902, с. 121—122; також: Алексеев 1991, с. 44). У цьому випадку згадка про стріли, «насані» в конусі, радше, є суб'єктивним враженням копачів, характерним для своєрідного сприйняття курганних старожитностей у XIX ст. Проте ця інформація дає змогу припустити, що конус перебував на гориті (сагайдаку).

Ще в трьох випадках золоті предмети були знайдені разом із залишками горита (сагайдака) у поруйнованих комплексах, що також не виключає зв'язок конуса з цим предметом озброєння. Це знахідки в Гострій Томаківській Могили (рис. 1: 1) у Степовому Подніпров'ї (Древности... 1872, с. 62—63, табл. XXVI: 14; Алексеев 2012, с. 121), кургані 6 поблизу с. Іллічеве (рис. 2: 1) у Східному Криму (Лесков 1968, с. 158—160) та у кургані I поблизу м. Арциз (рис. 1: 5) в Північно-Західному Причорномор'ї (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 294—300).

Є. В. Черненко наголосив на безумовному зв'язку подібних «конусів» зі зброєю (Черненко 1981, с. 62) і виділив кілька горитів, які мали, на його думку, кругле дно (Черненко 1981, с. 55—62). Це горит із кургану V ст. до н. е. у місцині Дорт-Оба (колишній маєток Пастака) у Криму, дно якого вкривала кругла пластина діаметром близько 12 см зі стилізованим зображенням голови лева, а також, можливо, горити з ранньоскіфського Келермесського кургану 4/III у Прикубанні та кургану 5 (рубіж V—IV ст. до н. е.) поблизу с. Архангельська Слобода у Північному Причорномор'ї. За аналогією з цими знахідками Є. В. Черненко припустив, що ряд золотих конусів (з курганів Гостра Томаківська Могила, № 400 поблизу с. Журавка, № 6 поблизу с. Іллічеве та № I поблизу м. Арциз) також могли прикрашати дно горитів, насамперед ті з них, що знайдені здавленими з боків². Однак знахідка здавленого конуса (рис. 1: 2) в кургані 6 поблизу с. Олександрівка в Подніпров'ї (Ковалева, Мухопад 1982, с. 96),

2. Слід зазначити, що таким був лише журавський конус. Іллічевський виріб знайдено дуже пошкодженим у теперішній час, а про томаківський та арцизький таких відомостей немає. Щодо журавського предмету А. А. Бобринський припустив, що він був «сильно здавлений вагою землі» (Бобринский 1905, с. 11—12). Це цілком справедливо, оскільки конус був знайдений не здавленим із боків, а, судячи з фото, саме зім'ятим (рис. 1: 4; Бобринский 1905, рис. 19).

1. Тут і далі за класифікацією А. Ю. Алексеева.

Рис. 1. Золоті конусоподібні предмети: 1 — Гостра Томаківська Могила; 2 — Олександрівка, курган 6; 3 — Шелюги, курган 8; 4 — Журавка, курган 100; 5 — Арциз, курган I; 6, 7 — Філіпповка, курган 4, поховання 2 і 3; 8 — Філіпповка, курган 1, поховання 1; 9 — Часті кургани, курган 22 (за: 1 — Алексеев 2012; 2 — фото Д. В. Клочка, НМІУ; 3 — Кубышев и др. 1987; 4 — Бобринский 1905; 5 — Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021; 6, 7 — Яблонский 2013; 8 — Федоров 2012; 9 — Пузикова 1995)

але поза зв'язком із горитом, суперечить подібному припущенню, що, втім, було зазначено і самим Є. В. Черненком (1981, с. 62). Використання конусів як оформлення дна горитів не підтверджує контекст знахідки й інших згаданих дослідником конусів, тому прийняти це припущення Є. В. Черненка неможливо.

С. А. Андрух припустила, що конус, знайдений у кургані поблизу с. Вишнівка, кріпився до поверхні горита за допомогою залізного стрижня, оскільки біля верхнього отвору зафіксовано багато залишків корозії заліза (Андрух 1988, с. 165). Однак навряд чи кріплення було таким жорстким. Радше з кріпленням пов'язані «сліди шкіри та тканини», що збереглися на залізному ребрі основи конуса і частково на золотій пластині (Андрух 1988, с. 165). Подібне прикріплення конуса до горита за допомогою м'яких матеріалів зафіксовано і у випадку з предметом із кургану 1/2017 могильника Скоробір (Шрамко, Задніков 2018, с. 9, рис. 6: 13; Shramko 2021, fig. 15: 5). На думку П. М. Шульца та Ю. В. Болтрика, на кам'яній статуйі зі ст. Преградна на Північному Кавказі зображено приторочений до горита конус, перехоплений навхрест реме-

нем (рис. 4: 3; Шульц, Навротский 1973, с. 199; Болтрик 1996, с. 108). Також сліди кріплення та використання добре видно на конусі з поховання 2 кургану 4 Філіпповського могильника (рис. 1: 7). Вірогідно, конуси носили прикріпленними ремнями до лицьової сторони горитів (див. реконструкцію Л. Т. Яблонського: Яблонський 2009, с. 424, рис. 6) і їх могли відносно легко знімати у разі потреби.

Носіння конусів на горитах у скіфський час підтверджують зображення на кам'яних статуях (рис. 4). Найбільш ранні з них датовано другою половиною VI — початком V ст. до н. е., вони походять із околиць м. Єлисаветграда (нині м. Кропивницький; рис. 4: 2) і розташованого неподалік кургану 33 групи VIII поблизу с. Васине (рис. 4: 1) у Правобережному Подніпров'ї (Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 76; Бокій, Могилов 2014, с. 35—36, рис. 16; Козир, Панченко, Чорний 2019, с. 307—309, рис. 9). Інші статуї належать до V — першої половини IV ст. до н. е. і походять із кургану 9 поблизу с. Нововасилівка (рис. 4: 4) в Нижньому Подніпров'ї (Гребенников, Ребедайло 1991, с. 118, 120, рис. 13; Білозор 1991, с. 162, мал. 1),

Рис. 2. Золоті конусоподібні предмети: 1 — Іллічево, курган 6; 2 — Братолубівський курган; 3 — Німфей, некрополь, курган 24; 4 — Філіпповка, курган 1, поховання; 5 — Ак-Бурун, курган 3; 6 — Курджипський курган; 7 — Ак-Бурун, курган 3; 8 — Передерієва Могила (за: 1, 8 — фото Д. В. Клочка, НМІУ; 2 — за Reeder 1999; 3 — Силантьєва 1959; 4 — Яблонский 2009; 5, 7 — Бутягин, Виноградов 2014; 6 — Канторович 2010)

з насипу кургану 2/1980 поблизу с. Привітне (рис. 4: 5) та урочища Чікур поблизу смт Чорноморське (Ак-Мечеть) у Криму, із зібрання Краснодарського музею (ст. Преградна?), насипу кургану 3/1966 поблизу с. Ковальовське, зі ст. Преградна (статуя 2) і грабіжницької вирви в кургані 8/1910 Єлизаветівського могильника на Північному Кавказі (Ольховский, Евдокимов 1994, кат. 105, 117 121, 124, 153; Ольховский 2004, с. 356).

Майже завжди конуси, зображені на статуях, мали широку основу і невелику висоту, що відповідає більшості золотих предметів типу І-1. Можливо, зображення на статуях свідчать

про тривалість традиції носіння конусів на горітах, хоча, згідно з археологічними даними, конуси типу І у Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі виходять із ужитку переважно до середини V ст. до н. е. У той же час конуси, що походять із комплексів V—IV ст. до н. е. Середнього Подоння та Південного Приуралля, говорять про продовження цієї традиції (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 35, 39—40). Яскравим свідченням її існування у середині — третій чверті IV ст. до н. е. є зображення конуса на гориті в одного з персонажів на середньому фризі срібної амфори з кургану Чортотлик (Алексеев 2012, с. 138, фото), на

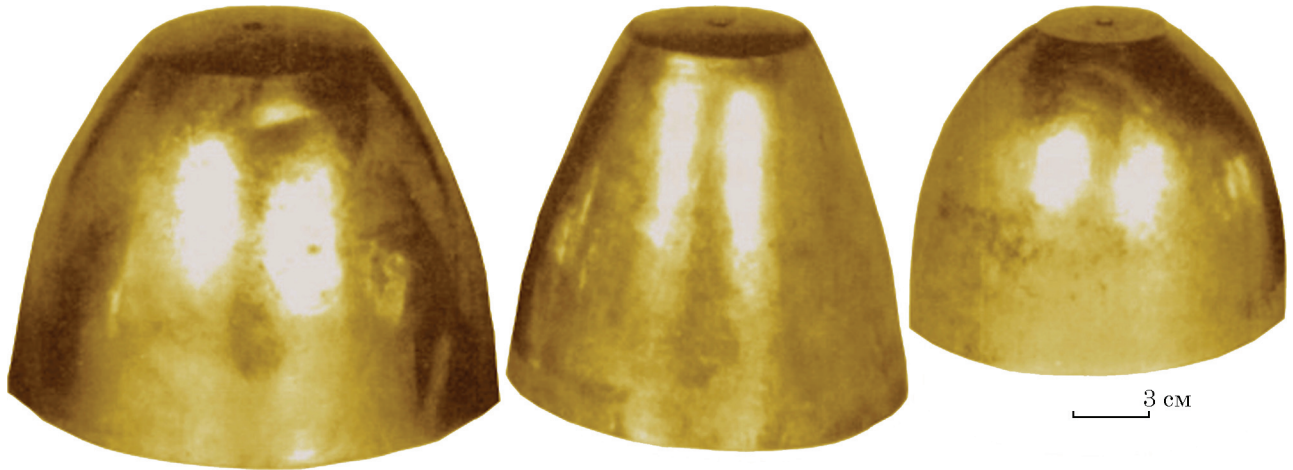

Рис. 3. Золоті конусоподібні предмети зі Ставропольського (Казинського) скарбу (за Королькова (Чежина) 1995)

що вже звертали увагу дослідники (Алексеева, Охотников, Редина 1997, с. 51; Прокофьев 2014, с. 20). Ймовірно, найпізнішим свідченням є зображення горита з конусом на кам'яній статуйі святилища Байте III у Північно-Східному Прикаспії (рис. 4: 6), датоване IV—II ст. до н. е. і навіть рубежем II—I ст. до н. е. (Ольховский, Галкин 1997, с. 151, рис. 6: 2).

Водночас знаходження конуса на гориті ще не вказує на функцію цього предмета.

На думку В. С. Ольховського і Л. Т. Яблонського, конус був конструктивним елементом горита і виконував роль умбона (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 27, 32, 33, 34, 35, 39, 73; Яблонский 2009; 2013, с. 27, 82, кат. 12; кат. 350). Разом із тим, умбон, як відомо, — це центральна частина щита, яка захищає руку воїна від ударів, що можуть пробити щит. Розміщення такого елемента на гориті насправді зайве.

Тим паче, що ранні предмети з Північного Причорномор'я (Вишнівка, Скоробі, Вітова Могила, Мачухи, Ольвія, Дугіно X), Північного Кавказу (Нартан, Гермонасса) і Південного Приуралля (Сара¹, Мечет-Сай) виготовлені з міцних металів (залізо, бронза), а майже всі конусоподібні вироби кінця VI — IV ст. до н. е. — тільки із золота, яке є набагато м'якшим. Такі предмети фактично непридатні для виконання функції умбона (Рябова, Черняков 2002, с. 81). З практичної точки зору не мали сенсу і значні параметри цих предметів, якби вони відігравали роль ворворок (Шульга 2010, с. 102). Л. Т. Яблонський припустив, що конуси були «одночасно прикрасами горитів і, можливо, їхніми обтяжувачами» (Яблонский 2009, с. 425), хоча яку роль тут виконує «тягар», залишається незрозумілим.

1. К. Ф. Смирнов припускав, що цей конус слугував умбоном щита (Смирнов 1961, с. 75), що було підтримано Є. В. Черненком (Черненко 1968, с. 103). Водночас обидва дослідники зазначали, що це унікальна знахідка і що щити з центральним умбоном у скіфський час не використовували.

Висловлено припущення, що конуси відігравали символічну або навіть сакральну роль, про що, зокрема, свідчить зооморфна композиція на гориті з кургану Вітова Могила, а «сполучною ланкою були лук і стріли» (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 45; 158—159, прим. 59). Також дослідники припускають, що ці предмети були лише символічними знаками престижності (Шульга 2010, с. 102) або ж відігравали роль прикрас (Алексеев 2012, с. 121).

І. Л. Алексеева, Ю. В. Болтрик та І. В. Сапожников у спільній роботі висловили думку, що конуси, пов'язані з горитами, «в силу самого контексту розташування, були призначені для індивідуального використання, щось на кшталт чаш (фіал), які скіфи носили на поясах (Herod. IV, 10)» (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 300). П. М. Шульц також вважав конуси, зображені на кам'яних статуях, чашами (Шульц, Навротский 1973, с. 194, 196, 199).

Інші обставини знайдення золотих конусоподібних предметів. У кургані 24 (гробниця 19/1876) некрополя Німфея було досліджено поховання чоловіка-воїна, здійснене у дерев'яному саркофазі, встановленому у кам'яній гробниці. Невеликий конус (рис. 2: 3) знаходився біля лівого плеча похованого. Якийсь зв'язок з іншими предметами не встановлений (Силантьєва 1959, с. 56).

У кургані 6 поблизу с. Олександрівка впускне поховання чоловіка-воїна було здійснено в дубовій колоді, покладений у вузькій поховальній ямі. Під колодою знаходився сховок у невеликій ямі, де знайдено конус (рис. 1: 2), меч у піхвах, прикрашених золотими пластинами, та дві золоті бляхи з петелькою на звороті: одна з гладенькою поверхнею, друга із зображенням відокремленої голови хижака (Ковалева, Мухомад 1982, с. 92—94, рис. 2, 3). Якщо припустити, що золоті бляхи прикрашали пояс, на якому був підвішений меч, можна вважати, що на ньому міг бути підвішений і конус. Те, що конуси могли носити на поясі незалежно від горитів, побічно свідчать зображення на ранніх

Рис. 4. Кам'яні статуї: 1 — Васине, група VIII, курган 33; 2 — Єлисаветграда (нині м. Кропивницький); 3 — Преградна; 4 — Нововасилівка, курган 9; 5 — Привітне, курган 2/1980; 6 — святилище Байте III (за: 1 — Козир, Панченко, Чорний 2019; 2 — Бокий, Могилев 2014, фото К. І. Панченка; 3, 5 — Ольховський, Евдокимов 1994; 4 — Білосор 1991; 6 — Ольховський, Галкин 1997)

а також посудинами з коштовних металів), а у верхній — дерев'яні фігури оленів, плаковані золотими та срібними листами. Там же було знайдено й невеликий ажурний предмет (рис. 2, 4), що, імовірно, використовувався разом із керамічним ритомом ахеменідського походження (Пшеничнюк 2012, с. 23, 76, рис. 23; Федоров 2012, рис. 14: 9).

У кургані 8 поблизу с. Шелюги за 1,0 м на південь від умовного центру кургану під шаром камки були знайдені золоті шийна гривна та конус (рис. 1: 3), два залізні наконечники списів, бронзові наконечники стріл, дві бронзові ворворки. У той час як основне поховання 4, з яким, без сумніву, були пов'язані ці знахідки, виявилось пограбованим (Кубышев и др. 1987, табл. 111; Кубышев, Куприй 1992, с. 153, 154).

У кургані Передерієва Могила, що мав насип заввишки 3,2 м і діаметром 38 м, золотий предмет із зображеннями батальних сцен (рис. 1: 8) було знайдено на глибині 3,6 м та за 12,1 м на Сх — Пн Сх від умовного центру кургану (Моруженко 1992, с. 68). Він, мабуть, перебував на рівні давньої поверхні. Поруч із конусом не виявлено жодних інших предметів, кісток тварин чи залишків будь-яких дій¹. Але цілком оче-

статуях: на статуї з Кропивницького конус розміщений під поясом і лише частково перекриває горит (рис. 4: 2), а на статуї з Васіного — у верхній, вузькій частині горита (рис. 4: 1).

Конус із Братолубівського кургану (рис. 2: 2) виявлено у невеликому сховку, влаштованому у долівці поховальної камери Центральної гробниці. У придонній частині сховку знаходилася плетена золота гривна, над нею — ритуальний посуд (ритон і чаша-фіала, прикрашена зображеннями голів шести коней) і конус (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 20—21).

У сховку з посудом знайдено конус (рис. 1: 8) і в кургані 1 Філіпповського могильника в Південному Приураллі. Поруч із поховальною ямою Центральної гробниці знайдено дві невеликі ями, заповнені в нижній частині ритуальним посудом (переважно дерев'яними чашами,

1. Щиро вдячний за уточнення обставин знахідки конусу д-ру іст. наук Р. О. Литвиненку, який на той час працював на кургані і робив усі польові креслення.

видно, що предмет був пов'язаний із ритуальними діями з обряду поховання (Кравець 2002, с. 27).

У *Курджипському кургані* знайдено чотири невеликі конусоподібні предмети (ковпачки), але точні обставини цього невідомі (ОАК за 1896 г. 1900, с. 61—64; Галанина 1980, с. 45—46).

Центральне поховання в *Третньому кургані (1876 р.) на місці Ак-Бурун* було здійснене за обрядом кремації та влаштоване у ґрунтовій ямі, перекритій покрівельною черепицею. Численний похоронний інвентар (панцир, наконечники списа та дротиків, наконечники стріл, щит, золоті персні, намисто тощо) у могилі лежав на товстому шарі деревного вугілля. Ажурний конус (рис. 1: 7) разом із золотим вінком був покладений на місце, що умовно відповідає грудям похованого. Два інші невеликі конуси знаходились у різних місцях поховання (Виноградов 1993; Бутягин, Виноградов 2014, с. 53—111).

Три великі конуси разом зі значною кількістю інших золотих предметів (дев'ять гривень, два шийних кільця і п'ять спіральних браслетів) походять із випадкової знахідки 1910 р. біля с. *Казинське* на Північному Кавказі (рис. 3). Зроблені на місці знайдення розкопки не дали жодних результатів, тому знахідки віднесли до категорії скарбу (Придик 1914, с. 107; Королькова 1995).

Незрозумілий контекст знахідки невеликого конусу (рис. 1: 9) в *кургані 22 групи Часті кургани* в Середньому Подонні (Пузикова 1995, с. 25; 2001, с. 16, 17), оскільки поховання було сильно поруйноване.

Функціональне призначення: версії. Великі конусоподібні предмети відрізняються один від одного параметрами, формою та декором (рис. 1—3). Контекст, у якому їх було знайдено, доволі різноманітний і безпосередньо не свідчить про їх можливе використання. Унаслідок цього були запропоновані дуже різні припущення щодо функціонального призначення цих предметів.

Конусоподібний предмет — ритуальний. Більшість дослідників одноставні у тому, що конусоподібні предмети, найімовірніше, могли бути використані для виконання якихось ритуалів (Кубишев, Симоненко 1991, с. 77; Болтрик 1996, с. 108; Легранд 1998, с. 95; Мец 2008, с. 43; Куйбішев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34). Про це свідчить як контекст їх виявлення (Легранд 1998, с. 95—96), так і те, що майже всі відомі конуси «виготовлені із золота, матеріалу, що мав позаутилітарне значення» (Кубишев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34).

Конусоподібний предмет — частина парадного головного убору. Насамперед як елемент головного убору розглядали ажурний предмет із кургану Ак-Бурун (рис. 2: 7), який вже у першій публікації 1875 р. визначений як «головний убір у вигляді напівсферичної

шапки», що надалі було підтримано й іншими дослідниками (ОАК за 1875 г. 1876, с. 5; див. огляд думок: Виноградов 1993; 2017b; Легранд 1998, с. 93—94; Кубишев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 153; Бутягин, Виноградов 2014, с. 81—85; Мурзин 2018, с. 134; ін).

Посилаючись на аналогію з цим предметом, А. О. Моруженко також зазначила, що виріб із кургану Передерієва Могила (рис. 2: 8), можливо, «відноситься до одного з різновидів скіфських головних уборів — шоломоподібний головний убір, оздоблений напівсферичним золотим ковпаком», і позначила його як «парадний головний убір (“шолом”)» (Моруженко 1992, с. 70, 73). Ця назва — шолом (у лапках або без них) — апріорі закріпилась у науковій і науково-популярній літературі, оскільки вже сама форма передеріївського виробу дає підстави для такого припущення¹. Є. А. Савостіна зауважила, що «вибір подібної інтерпретації ґрунтується на близькості форми та розмірів предмета шолому з кургану Ак-Бурун (хоча і його тлумачать неоднозначно), а також на його морфологічній схожості з парадними головними уборами, що сходять до східної тіари» (Савостіна 2012, с. 234). Також у літературі використовують умовну назву предмета — «тіара» (Кравець 2002, с. 27; Савостіна 2014; Лукьяшко 2017, с. 13). С. А. Яценко в одній із ранніх робіт вважав вироби із курганів Ак-Бурун і Передерієва Могила чоловічими «масивними литими півсферичними головними уборами із золота» (Яценко 1993, с. 320).

Версію реконструкції цих головних уборів запропонувала Л. С. Ключко (2009, с. 179—181; 2011, с. 48—50). Основою для реконструкції, зокрема, слугувало зображення головного убору на об'ємній фігурці вершника на наконечнику срібного ритону з Еребуні (Аракелян 1976, табл. LVI—LVII). На думку дослідниці, «шоломоподібні предмети» прикріплювали на шкіряну або повстяну шапку, що мала опушку в нижній частині і султанчик, закріплений у верхньому отворі даних виробів (Ключко 2009, с. 181; 2011, с. 48—49, рисунок). Насправді головний убір на вершникові має зовсім іншу форму та оформлення: він півкруглий у профіль, з центральним ребром і широким відігнутим краєм. Найвірогідніше, його було виготовлено з м'яких матеріалів, закріплених на жорсткому каркасі та прикрашених накладними аплікаціями (Трейстер 2013, с. 363, 412, рис. 12; 19).

Деталлями головних уборів, на думку Л. С. Ключко, могли слугувати і вироби у вигляді зрізаного конуса, зокрема, з Іллічевого (рис. 2: 1; Ключко 2009, с. 181—182; 2011, с. 48—49), що ще раніше припускала А. П. Манце-

1. Разом з тим, дуже показово, що Є. В. Черненко не включив конус із Передерієвої Могили до зводу знахідок шоломів (Sernenko 2006), тобто не вважав його таким.

вич та з чим частково погодився О. М. Лесков (Лесков 1968, с. 160). Аналогії таким уборам Л. С. Ключко бачить в асирійській традиції та виробках із Пазириських курганів, хоча вони мають різну конструкцію та форму.

Подібні головні убори («шоломи») деякі дослідники відносять до типу пілоса (πίλος) — грецького шолома конічної форми (Ростовцев, Степанов 1917, с. 94; Мирошина 1989, с. 109; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 36, 43, 153, прим. 25; Ключко 2009, с. 178, 181; Мурзин 2018, с. 134; ін.). До головних уборів-пілосів також були віднесені вироби зі Ставропольського скарбу (рис. 3; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 43). Висловлено припущення, що окрасою верхньої частини головних уборів могли слугувати золоті ковпачки, подібні до курджипського (Мирошина 1989, с. 109; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 44).

Противником подібної інтерпретації конусів виступила С. Легранд, яка дуже слушно зазначила, що ці предмети не могли бути використані як головні убори або їхній декор, оскільки: невідомі будь-які інші великі предмети у вигляді пілосу; не збереглося якихось археологічних свідчень (залишків тканин, шкіри, хутра або їх тліну) про використання конусів разом із головними уборами; за параметрами предмети не відповідають головним уборам (Легранд 1998, с. 94). Відзначимо також повну відсутність на конусоподібних предметах будь-яких елементів кріплення (отворів, скоб), які б допомогли досить важкому виробу (від 386,4 до 1061,8 г, див.: Алексеев 2003, с. 216—218) із гладенькою поверхнею утримуватись на шкіряній або повстяній основі.

Також важливим контраргументом є контекст знахідки конусоподібних предметів, з яких жоден не був знайдений у положенні, де зазвичай знаходяться головні убори (зокрема і справжні шоломи). Хоча С. С. Бессонова припустила, що «золоті шоломи (пілоси) у цьому випадку є не частиною особистого убору, але соціальним і культовим символом», що може допускати їх місце знаходження не у зв'язці з похованим (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 43—44). Однак таке припущення поки що є умоглядним і не відповідає відомим скіфським реаліям. Адже ні письмові, ні образотворчі джерела не підтверджують наявності подібних металевих головних уборів у скіфів чи інших народів того часу. Фрігійська або перська шапка, відома за античними письмовими джерелами (її описували як тіару, курбасію / кірбасію або кідаріс / кітаріс) і численними зображеннями, була виготовлена з м'яких матеріалів, а царські тіари Ахеменідів, у конструкції яких використовували металеві елементи, мали тільки пряму циліндричну форму — *tiaara orthé* (зокрема: Calmeyer 1993; Berndt 2019), і лише в елліністичний період вони набули округлої чи гостроконечної форми (зокрема: Young 1964; Тиращян 1982; Olbrycht 1997 та ін.).

Також шоломи-пілоси узвичаїлися вже у постскіфську епоху і властиві радше для сарматського часу (Симоненко 2014, с. 265, 266, 277, рис. 12). Не виключено, що знамениті пілофори, про яких згадують дослідники у зв'язку з розглядом ак-бурунського конуса як частини головного убору (напр.: Ключко 2009, с. 178, 181; Виноградов 2017, с. 179; ін.), також є реальністю сарматського часу. Адже про пілофорів, найвищий соціальний прошарок скіфського суспільства (див.: Хазанов 1975, с. 181), з якого нібито походять мудреці Анахарсіс і Токсаріс, нам відомо тільки з новел Лукіана Самосатського (Luc. Anach. 16; Scyth. 1), автора вже II ст. н. е.

Конусоподібний предмет — ковпак для китиць, що підв'язували до шиї коня. М. І. Ростовцев і Є. М. Прудік вважали конусоподібні предмети ковпаками для китиць з кінського убору (Прудік 1914, с. 109, прим. 2). Аналогічно М. І. Артамонов припустив, що конус з Гострої Томаковської Могили є обіймою для *науза* — великої китиці, яку підвішують до шиї коня (Артамонов 1966, с. 28). На думку А. І. Пузікової, такими ковпаками були невеликі конуси із середньодонських комплексів — кургану 22 групи Часті кургани (рис. 1: 9) та кургану 1 поблизу с. Руська Тростянка (Пузікова 1995, с. 12, 25; 2017, с. 79). Подібне припущення висловили й інші дослідники (Савченко 2009, с. 287; Гуляев 2009, с. 120; 2019, с. 180—184). На думку О. Є. Фіалко, яку підтримав О. Д. Могилов, більшу частину конусів, за винятком екземплярів із Братолубівського кургану та Передерієвої Могили, можна розглядати як *вотолоки* — конуси для китиць. Насамперед це стосується конусів із Курджипського кургану (Фіалко 2005, с. 412—414; Могилов 2008, с. 85, рис. 152, 27, 28; 154, 40, 41). Також до кінської упряжі відносять парні конуси зі Ставропольського скарбу, курганів Курджипського та Ак-Бурун (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 36).

Однак будь-яких підстав для подібної атрибуції ми не маємо (Легранд 1998, с. 95). Жоден зі згаданих великих конусів не був знайдений у складі кінської вуздечки чи будь-якому відношенні до неї. У скіфському середовищі, вірогідно, дійсно використовували конуси-вотолки, про що свідчать матеріали з кургану Огуз (Фіалко 2005; Величко, Полідович 2021, с. 107, 111), однак вони мали зовсім іншу форму. Недостатньо обґрунтованою є й думка про використання у складі декору вуздечки невеликих золотих конусоподібних ковпачків, що були знайдені в середньодонських комплексах IV ст. до н. е. — курганах 7 і 8 групи Часті кургани, кургані 10 поблизу с. Колбіно, а також Курджипському кургані (Гуляев 2019, с. 180—184).

Конусоподібний предмет — навершя штандарта або жезла. Також відомо припущення, що деякі конуси могли слугувати

навершнями бунчуків або штандартів ватажків (Ковалева, Мухопад 1982, с. 101; Кубышев, Ковалев 1994, с. 143, 144; Королькова 1995, с. 87; Пузикова 1995, с. 25; Мец 2008, с. 44; Бутягин, Виноградов 2014, с. 84 та ін.). Як зазначив В. Ю. Мурзін, «на верхньому кінці бунчука закріплювали кінські хвости, або хвости хутрових звірів, або смужки різнокольорової тканини. Це робило бунчук не лише символом влади, а й засобом управління під час сутички війнами, підпорядкованими даному ватажку, який вказував бунчуком із золотим конусоподібним навершям, що добре видно не лише вдень, а й за місячного світла, напрям атаки чи здійснення іншого маневру, а також допомагав війнам групуватись навколо свого ватажка у гущавині бою. Такі додаткові деталі оформлення скіфських бунчуків могли кріпитись до верхньої, загостреної вершини жердини, пропущеної через верхній отвір (Іллічеве, Казинський скарб)» (Мурзін 2018, с. 135; Ельников, Мурзін 2016, с. 80).

О. М. Лесков висловив припущення, що конуси були частиною жезлів і кріпились на металевих стрижнях, на вершині яких могло бути «якесь металеве навершя, швидше за все, у вигляді скульптурного зображення тварини» (Лесков 1968, с. 160; 1972, с. 50; див. також: Мурзін 2018, с. 314—315).

Існує думка, що братолюбівський і філіпповський конуси якимось чином кріпились вертикально до жердини або іншої конструкції за допомогою кільця всередині (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37; Мурзін 2018, с. 135). Також до внутрішнього кільця цих конусів, на думку дослідників, могли прив'язувати «якийсь предмет, швидше за все, кінський хвіст» (Кубышев, Симоненко 1991, с. 77; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37), але в такому разі важко уявити, як кріпився власне сам конус.

На думку Ф. Меца, золоті конуси, що мають округлу, напівяйцеподібну форму (передовсім із курганів Передерієва Могила, Курджипський та ін.), поставлені на вертикально встановлені об'єкти, набували яскраво вираженої фалічної символіки (Мец 2008, с. 51).

Але подібне використання конусів, як і взагалі існування штандартів (жезлів) такого або якогось іншого типу, поки що не підтверджено жодними джерелами (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 37). Використанню таких великих предметів як навершів суперечать їхня форма, порожнистий об'єм і матеріал виготовлення — золото, яке є досить м'яким (Рябова, Черняков 2002а, с. 81).

Імовірно, таке припущення виникло за аналогією із бронзовими навершнями на залізних стрижнях. Це, зокрема, знахідки у посульських курганах Старша Могила, 7 і 476 поблизу с. Вовківці (Ільїнська 1968, с. 158) і багатьох інших комплексах. Але такі навершя — зовсім інша категорія виробів, що мають свої особли-

вості. Підстав припускати, що конуси могли бути якимось використані разом з ними, у нас немає, так само немає підстав вважати, що вони могли бути прикріплені на залізні штирі (їхні залишки жодного разу не зафіксовані) або дерев'яні жердини чи стовпи, залишків яких також не знайдено (зокрема це стосується предмета з Передерієвої Могили, щодо якого робив припущення Ф. Мец). Окрім того, якщо конуси отворами насаджували на стрижень, то мали б залишитись досить помітні сліди, тоді як краї отворів не деформовані і не мають слідів контакту з твердими матеріалами. Та й самі отвори, що мають діаметр лише 8—10 мм, не пристосовані для насаджування і надійного закріплення досить масивних предметів.

Конусоподібний предмет — «футляр» для зберігання скальпів. І. Т. Черняков та В. О. Рябова, критично проаналізувавши різні запропоновані версії використання конусів, дійшли висновку, що, найвірогідніше, ці предмети були призначені для збереження якихось виробів із м'яких органічних матеріалів, які прикріплювали всередині через отвір у дні чи за кільце. Свідченням цього є, на думку дослідників, загальна конструкція предметів і характер потертостей країв отворів і нижньої частини конусів від тривалої взаємодії з матеріалами зі шкіри і волосся. Такими органічними матеріалами, на думку дослідників, були скальпи, про практику зняття яких відомо з Геродота, а конуси, відповідно, слугували футлярами для зберігання скальпів (Рябова, Черняков 2002а; 2002b; 2002c; 2003). Л. С. Ключко зазначила, що ця версія добре аргументована і може бути застосовна до деяких виробів (Ключко 2009, с. 178). Інші дослідники сприйняли її дуже критично (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 41—42). Суперечать такому припущенню передусім дані Геродота, який досить докладно описав спосіб зняття скіфами скальпів та їх використання (Herod. IV, 64), а також параметри конусів, в яких навряд чи поміститься більше одного—двох скальпів.

Конусоподібний предмет — курільниця. Одним із останніх було висловлено припущення про можливість використання конусів як курільниці для споживання конопель та опію. Підставою для такого твердження стали результати аналізування залишків речовини, нібито виявленої всередині двох конусів із кургану поблизу с. Сенгілеєвське, а також порівняння конусів із бонгом, пристроєм для куріння конопель (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 301—302). Але це твердження ґрунтується лише на одному випадку, який, до того ж, автори неправильно зрозуміли: в інтерв'ю, даному А. Белінським і А. Гассом, йшлося про використання концентрованої опіумної рідини, в якій присутні насіння конопель (Curry 2016, р. 29).

В усіх інших випадках знайдення золотих конусів жодних свідчень щодо використання

їх як курильниць немає. Невідомі факти використання подібних курильниць і у подальші часи доби раннього заліза та середньовіччя¹. Водноас, у 2 Пазирикському кургані на Гірському Алтаї знайдено дві відкриті бронзові посудини, які використовували для куріння конопель. Про це свідчили каміння та зерна, що заповнювали ці посудини. Поруч знайдено жердини, що служили основою намету (Руденко 1953, с. 98—99, 332—334). Подібні жердини зафіксовано й в інших гірсько-алтайських курганах (Руденко 1960, с. 109). Ці знахідки повною мірою відповідають повідомленням Геродота про використання скіфами наркотичних властивостей коноплі в «лазні», яку влаштовували після похорону (Herod. IV, 75).

Конусоподібний предмет — посудина.

Про конуси як про «золоту чашку з круглим отвором у середині дна» писали ще в часи перших знахідок цих виробів у XIX ст. (Древности... 1872, с. 63; див. також: Алексеева 1973, с. 252; Дзис-Райко 1983, с. 66, 175, кат. 116). Відзначали й подібність форми деяких виробів, зокрема братолюбівського конуса, ситулам та іншим формам посуду (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 38, 155). Однак багато дослідників заперечували можливість використання конусів як посуду, оскільки вони, по-перше, мають отвір у дні і, по-друге, повинні розташовуватись широкою основою донизу, якщо зважати на розташування зображень на предметах з курганів Передерієва Могила, Братолюбівського та Курджипського (Кубышев, Симоненко 1991, с. 76; Легра́нд 1998, с. 95; Рябова, Черняков 2002а, с. 81; 2002b, с. 43; Мец 2008, с. 44; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 155, прим. 32).

Разом з тим, було запропоновано оригінальну версію, що деякі з конусів могли бути накривками для посудин, зокрема, вироби з Братолюбівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 155, прим. 32) та Передерієвої Могили (Русяева 1997, с. 58; Русяева 1999, с. 209). Однак наявність подібних посудин із накривками не підтверджено археологічними даними.

Що ж до отвору у дні, то для деяких дослідників ця особливість є, навпаки, підтвердженням ритуального характеру посудин. А. І. Кубышев і М. В. Ковальов звернули увагу на міфологічний образ «небесної діжки», пов'язаної із зачерпуванням благ із потойбіччя, підняттям їх на небеса і пролиттям на землю (Кубышев, Ковалев 1994, с. 144). Д. П. Кравець тлумачив конус

як «посудину для розливання вина на землі у вигляді культового поклоніння підземним богам» (Кравець 2002, с. 27).

Функція та ритуал. Отже, виходячи з наявних даних, можна впевнено стверджувати, що значна частина конусоподібних предметів другої половини VI — початку IV ст. до н. е. була пов'язана із горитами. З'явилися ці предмети, мабуть, як наслідок трансформації великих конічних ворворок, що поширилися десь у середині VI ст. до н. е. (Гречко 2016, с. 155, рис. 7). Припущено, що розповсюдження цих ворворок було спричинене імпульсом від східних культур скіфо-сакського кола. Але саме у Північному Причорномор'ї з ворворками відбуваються різні трансформації. По-перше, вони проходять шлях від функціональних елементів кріплення до символічно-декоративних предметів, до яких можна віднести серію напівсферичних блях із бортиком, що жорстко кріпили до лицьового боку горита (Вітова Могила, Дугіно Х, Гермонасса, Ольвія та ін.). Друга паралельна лінія трансформації конічних ворворок пов'язана зі зміною їхніх параметрів і, ймовірно, функціонального призначення, що знаменувалося появою великих золотих предметів зрізаноконічної форми. Археологічний контекст свідчить про зв'язок і цих предметів із горитами (Журавка, Дзюбина Могила, а також, можливо, Гостра Томаківська Могила, Іллічеве, Арциз) або, як варіант, з поясами (Олександрівка). Непрямим підтвердженням носіння подібних конусів на горитах є кам'яна скульптура й образотворчі пам'ятки (чортотлицька амфора). Сліди кріплення м'якими матеріалами (шкіряними ремінцями?) виявлено лише на ранніх напівсферичних предметах (Вишнівка, Скоробір). Більші конуси могли кріпитись за допомогою мотузки (або ремня) шляхом пропускання одного кінця в отвір і закріплення за допомогою вузла на зовнішній стороні, а другого — на корпусі горита (Рябова, Черняков 2002а, с. 82). Можна припустити, що саме це завдання (приторочування конуса до основи) виконували кільце і скоба, прикріплені до внутрішньої частини предметів з Братолюбівського і 1 Філіпповського курганів (Рябова, Черняков 2002а, с. 82). Імовірно, конуси були знімними, а їхні значні параметри (порівняно з напівсферичними «умбонами») були зумовлені основною функцією, яку вони виконували.

З усіх перелічених версій можливого використання конусоподібних предметів найаргументованішою є версія про функціонування їх як чаш (Шульц, Навротский 1973, с. 194, 196, 199; Кубышев, Ковальов 1994, с. 144; Кравець 2002, с. 27; Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 300; ін.).

З розповіді Геродота нам відома традиція носіння скіфами золотих чаш на поясі, початок якої, згідно з міфом, було покладено Гераклом (Herod. IV.10). У давньогрецько-

1. Використання срібної чаші з кришкою (від початку дароносиці) з Чингульського кургану першої половини XIII ст. як курильниці, про що згадують автори (Алексеева, Болтрик, Сапожников 2021, с. 302), є помилкою початкової атрибуції. У чаші був рідкий відвар із трав (Holod, Rassamakin 2012, с. 373—381), та й за конструкцією вона не могла бути курильницею, оскільки не має отворів.

му оригіналі в цьому випадку використано термін *φιάλη* — чаша¹, який стосовно скіфів згадується ще тільки двічі: чаша-φιάλη входить до складу золотих дарів — предметів, що впали з неба (Herod. IV.5.3); золоті чаші (φιάλας χρυσέας) разом із іншими предметами скіфи кладуть у могилу царів (Herod. IV.71.4). Отже, золоті чаші-φιάλη були сакральними предметами, пов'язаними зі світом богів. На думку А. І. Іванчика, такі чаші були у скіфів «одним із головних символів царської влади, що символізують її жрецький аспект», їх вважали матеріальним втіленням фарна (Іванчик 2010, с. 140). Однак про їх використання у повсякденному житті нам, на жаль, нічого не відомо. Стосовно використання чаші-φιάλη у похоронному обряді², не випадковим видається зауваження Геродота про те, що у цьому разі скіфи не використовують посуд з іншого металу — срібла чи міді (Herod. IV.71.4). Дійсно, за часів Геродота (тобто у другій — третій чвертях V ст. до н. е.) скіфи не клали срібний чи мідний посуд у поховання, як свідчать археологічні джерела. Разом із тим, єдиним відомим золотим посудом ранньоскіфського часу є дві чаші з Келермесьського кургану I/III у Прикубанні (Галаніна 1997, с. 147, 148, 225, 226; Іванчик 2010, с. 140). Можливо, своєрідними аналогами золотих чаш можна вважати дерев'яні чаші із золотими накладками (Ольховський 1991, с. 115; Іванчик 2010, с. 130, 141), характерні насамперед для V ст. до н. е. (Манцевич 1966; Рябова 1984). Але і надалі скіфи практично не використовували золоті чаші. Виняток становлять хіба що дві фіали з курганів Солоха (Манцевич 1987, с. 80—83, кат. 55) і Куль-Оба (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 164—165), чаша із зображенням коней із Братолубівського кургану (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 76—81) і кубок із зображеннями скіфів з кургану Куль-Оба (Piotrovsky, Galanina, Grach 1986, pl. 184—187).

Можливо, єдиним свідченням носіння скіфами чаш на поясі може бути статуя з Кропивницького (Єлисаветграда), оскільки предмет, що сприймається як конус, може бути саме чашею, якщо звернути увагу на нестандартне положення предмета та радіальну розбивку його поверхні (рис. 4: 2а). Серед відомого скіфського посуду, ймовірно, єдиним предметом, який має пристосування (кільце) для підвішування, є золота братолубівська чаша (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 76—77, рис. 12: 1, 2). Форма та пропорції цієї чаші, на думку Ю. В. Болтрика, близькі до конусоподібних предметів, що, можливо, говорить і про близькість функціо-

нального призначення (Болтрик 1996, с. 108). Показовою є знахідка у Боковій гробниці кургану Солоха золотої фіали, що лежала на горіті (Манцевич 1987, с. 80).

Безумовно, ми не маємо підстав вважати, що Геродот, говорячи про золоті *чаші-φιάλη*, мав на увазі саме золоті конуси. Однак є ще ряд аргументів на користь того, що ці предмети могли використовувати як своєрідні чаші. Конуси з Братолубівського кургану та I Філіпповського курганів знайдені у сховках у складі набору посуду. У першому випадку конус знайдено разом із чашею та ритоном (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 20, 32—88), а в другому — з дерев'яними чашами та посудом з коштовних металів (Пшеничнюк 2012, с. 23; рис. 18; 177).

Типологічною і, можливо, функціональною паралеллю до конусів є срібний ахеменідський ритон, що походить з тієї ж схованки II 1 Філіпповського кургану: в його дні, прикрашеному розеткою з листя лілеї, пророблено отвір, що відповідає отворам у пласкій частині конусоподібних предметів (Пшеничнюк 2012, с. 23, рис. 21: 2). Цей ритон, вірогідно, використовували у комплекті із золотим ажурним предметом (рис. 2: 4), що нагадує невеликий конус. Він має розміри відповідні до ритону, що дало змогу А. Х. Пшеничнюку вважати його підставкою (Пшеничнюк 2012, с. 76). Також отвори-зливи у дні є у срібного кубка зі скарбу, знайденого 1968 р. біля підніжжя цитаделі Еребуні у Вірменії, та срібного кубка з рельєфними сценами діонісійського кола, що походить із фракійського скарбу 1947 р. поблизу с. Борово в Болгарії (Трейстер 2013, с. 386—387). В обох випадках це був набір ритуального посуду. До того ж посудини, «що течуть», конусоподібної та зооморфної форми були відомі у Східному Середземномор'ї та в Передній Азії за доби бронзи (Власова 2000, с. 47).

М. Ю. Трейстер звернув увагу, що «верхня» частина золотого предмета з кургану Передерієва Могила прикрашена восьмипелюстковою розеткою (в цьому випадку подвійною) так, як це характерно тільки для оформлення дна срібних чаш скіфського часу (Трейстер 2010, с. 612—614). Так само оформлена «верхня» частина конуса із зображеннями воїнів із Курджипського кургану (Канторович 2010, с. 311, рис. 67), а вершина ак-бурунського предмета прикрашена 12-пелюстковою розеткою (Бутягин, Виноградов 2014, с. 81). Подібний збіг навіряд чи випадковий, і цей елемент не міг мати тільки декоративну функцію, зважаючи на високу сакральність зображень на всіх трьох предметах.

Проте, якщо ж використовувати ці три вироби як посуд, то зображення на їхніх стінках виявляться перевернутими догори дригом. Але ця контраверсійність, імовірно, була пов'язана з особливістю ритуального використання, в ході якого перевертання предмету відіграло клю-

1. *φιάλη* — посуд для пиття, чаша (Дворецкий 1958, с. 1724).
2. Про відповідність опису Геродотом скіфського обряду поховання царя археологічним комплексам скіфського часу див. Ольховський 1978; Іванчик 2010.

чову містичну роль. Можливо, в цьому випадку спрацювала ситуація «перевернутих» композицій, пов'язаних із геометрією нижнього світу, який є «перевернутим» порівняно з «верхнім» і «середнім» світами (Мурзин 2018, с. 135). Зафіксовано чимало випадків ритуального використання перевернутого посуду у передскіфський час за доби пізньої бронзи (Сотникова 2015; Цимиданов 2011, с. 171; Подобед, Усачук, Цимиданов 2013, с. 34 та ін.). На предметах скіфського часу зафіксовані випадки ритуального використання перевернутих предметів: списа у сцені, відтвореній на конусі з Курджипського кургану (Галанина 1980, с. 93, кат. 51), і сокири, яку тримає жрець на церемоніальній сокирі з Келермеського кургану I/III (Галанина 1997, табл. 10: 6d).

Звернемо також увагу на зображення на верхній площині конуса із Братолубівського кургану, де відтворено сцену нападу пантери на оленя. Згідно зі скіфським зооморфним кодом, пантера є представником нижнього світу (Полідович 2017, с. 188—189) і ніяк не може займати верхню, домінуючу позицію, якщо тільки не враховувати структуру «перевернутої» композиції.

Разом з тим, для використання братолубівського конуса як чаші є й певні перепони — розриви стінок посудини. Їх вважають слідами ремонту у вигляді кількох акуратних золотих пластин, на яких дуже майстерно відтворені порушені частини зображення (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 34, фото 12, 13). Але ці втрати металу, заповнені ремонтом, могли статись ще під час виготовлення предмета (Витрик 2009, с. 141—144). Хоча не можна виключати імовірності навмисного походження цих розривів. Також відсутність отвору може говорити про символічне, а не функціональне використання братолубівського конуса в ритуалах, під час яких акцент робився саме на зображеннях на ньому.

Використання конусів як чаш із нижнім отвором-зливом, звичайно ж, передбачало включення їх у певний ритуал жертвопринесення, пов'язаний із поливанням. Зокрема, цим обумовлений декор конуса із Братолубівського кургану зі сценами шматування хижаків копитних тварин, які були образотворчим еквівалентом реального жертвопринесення. С. С. Бессонова порівняла структуру форми і декору братолубівського конуса з фіалюю із кургану Солоха (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 158—159, прим. 59).

Фіали знайдено в кількох скіфських комплексах: золоті в курганах Солоха і Куль-Оба, срібні в курганах Чмирева Могила (одразу три), Малий Діїв, Семикіна Могила. Відомі вони у складі прикубанських комплексів: 2-му Семибратньому кургані, курганах поблизу хут. Зубовського, с. Хашишки та ст. Маріїнської, а також у «Майкопському комплексі» (див.

детально: Трейстер 2009, с. 415; Болтрик, Трейстер 2010, с. 65—67). У грецькій традиції фіалу застосовували під час жертвопринесення напоїв божествам (Кувшинова 2000, с. 223—230). Не можна виключати, що скіфи також використовували їх аналогічним чином. Характерно, що фіали увійшли у побут у IV ст. до н. е., коли золоті конуси (за археологічними джерелами) вже майже вийшли з ужитку.

Знайдення золотих конусів у чоловічих похованнях переважно разом із предметами озброєння дає підстави розглядати ці предмети передусім у контексті військових ритуалів. Про це ж говорить і декор передеріївського і курджипського предметів. Зокрема, нам відомо про принесення в жертву богу Аресу крові полонених ворогів. Цей ритуал докладно описаний Геродотом (Herod. IV, 62.3): *«Цьому мечу вони щороку приносять... ще таку жертву. Із кожної сотні ворогів, узятих у полон живими, вони вибирають одного і приносять його в жертву, але не так, як овець. Спершу вони ллють вино на голови, а потім ріжуть людей над посудиною і відносять кров на вершину тієї купи хмизу і обливають кров'ю меч»*¹. У цьому випадку в оригіналі посудина названа як *ῥύκος* — «посудина, глечик, дзбан». Геродот не був свідком ритуалу, та навряд чи знав, який саме посуд використовують під час принесення кривавої жертви, мабуть тому й використав узагальнений термін *ῥύκος*. Проте у нас, як і стосовно *φιάλη*, немає достатніх підстав припускати, що в цьому випадку золоті конуси могли використовувати як жертвні чаші. І така версія поки що може бути лише гіпотетичною.

Ю. В. Болтрик та С. С. Бессонова детально розглянули сакральну символіку форми конусів (Болтрик 1996, с. 108; Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 46—49). Дослідники звернули увагу, що конусоподібна форма предметів нагадує форму кургану чи святилища, і вважають, що вона підкреслювала сакральність предмета. Також конічна форма предметів має і необхідні фізичні властивості для оптимального витікання рідини: широке гирло, корпус, що звужується до дна, і певний діаметр отвору-зливу (близько 8 мм) (напр.: Батунер, Позер 1963, с. 43—47; Савельев 1982, с. 249—252). Параметри всіх конусів такі, що їх зручно тримати в руках перевернутими, закриваючи пальцем нижній отвір під час наповнення або відпускаючи його в процесі витікання. При цьому конусоподібна форма предметів забезпечувала круговий, вихоровий витік рідини, який, безумовно, мав особливе сакральне значення для скіфів, зважаючи на численні вихорові композиції у зображеннях.

Конуси IV ст. до н. е., що походять із близьких до Боспору регіонів (Ставропольський

1. Переклад з давньогрецької А. О. Білецького за (Геродот 1993).

скарб, кургани Курджипський та Ак-Бурун), мають специфічну форму, їх знайдено три-чотири. Імовірно, це пов'язано зі зміною у ритуалі використання, з новим населенням, відмінним від «класичних» скіфів (Кубышев, Бессонова, Ковалев 2009, с. 40). Привертає увагу, що вони розташовані у різних місцях поховання (Ак-Бурун) і навіть кургану (Курджипський курган). Так само й три золотих «ковпачки» з кургану 10 поблизу с. Колбіно в Середньому Подонні, знайдені разом біля центрального стовпа склепу (Гуляев 2019, с. 173), а також три аналогічні ковпачки з кургану 7 (розкопки ВУАК 1912 р.) групи Часті кургани поблизу м. Вороніж (Гуляев 2019, с. 180).

Предмет із Передерієвої Могили був насамперед задіяний у поховальному обряді. Ф. Мец припустив, що це були ритуали, спрямовані на «відновлення Світового порядку, втраченого після смерті правителя», а «їхній сенс і зміст могли бути подібними до ритуалів установаження кам'яних стел» (Мец 2008, с. 52). Зміст зображень на предметі (Полідович 2019) пов'язаний не стільки з військовими ритуалами, скільки з міфологією царської влади, в основу якої було закладено найвищу (людську) жертву. Відповідно і ритуали, в яких було задіяно конус, відображали характер особистості похованого і, не виключено, якісь особливості наступності влади.

Висновки. Таким чином, золоті конуси є унікальною категорією предметів, які були властиві тільки для західних культур скіфо-сакського кола. Ймовірно, їхнє походження пов'язане з великими ворворками, які виконували певні функції для закріплення сагайдака на поясі. Частина таких виробів VI—V ст. до н. е. мала декоративно-символічну функцію. Але загалом зміна параметрів і матеріалу конусів передбачала і зміну їхньої функції, хоча, не виключено, їх продовжували носити на поясі або притороченими до гориту весь скіфський час, про що свідчать образотворчі дані. Вірогідно, ці предмети були пов'язані з виконанням певних ритуалів, про що найперше говорить контекст їх знайдення. Про високу сакральність предметів також свідчить матеріал, з якого вони виготовлені, — золото та, імовірно, конусоподібна форма, яку могли пов'язувати із формою кургану чи святилища. За сукупністю непрямих фактів можна з великою часткою імовірності припустити, що їх використовували як чаші для жертвопринесення шляхом збирання, а потім виливання рідини. Найвідомішим ритуалом такого плану є принесення людської жертви богамі перемоги та війни «скіфському Аресові».

ЛІТЕРАТУРА

Акишев, К. А., Кушаев, Г. А. 1963. *Древняя культура саков и усуней долины реки Или*. Алма-Ата: АН Казахской ССР.

Алексеев, А. Ю. 1991. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 31, с. 43-56.

Алексеев, А. Ю. 1997. К реконструкции одного утраченного предмета эллино-скифской торевтики V—IV вв. до н. э. В: Вахтина, М. Ю., Виноградов, Ю. А. (ред.). *Stratum + Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург; Кишинев, с. 29-43.

Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии VII—IV веков до н. э.* Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеев, А. Ю. 2012. *Золото скифских царей*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.

Алексеева, И. Л. 1973. Раскопки курганов в междуречье Дуная—Днестра. *Археологические открытия 1972 г.*, с. 252-253.

Алексеева, И. Л., Охотников, С. Б., Редина, Е. Ф. 1997. Скифское погребение у г. Арциз. В: Яровой Е. В. (ред.). *Чобруцкий археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. — IV в. н. э.). Материалы полевого семинара*. Тирасполь: Археология, с. 48-55.

Алексеева, И. Л., Болтрик, Ю. В., Сапожников, И. В. 2021. Курган на Брієнській горі біля м. Арциз. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 287-305.

Андрух, С. И. 1988. Погребение раннескифского воина в Присивашье. *Советская археология*, 1, с. 159-171.

Аракелян, Б. Н. 1976. *Очерки по истории искусства древней Армении (VI в. до н. э. — III в. н. э.)*. Ереван: АН АрмССР.

Артамонов, М. И. 1966. *Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа*. Прага: Артия; Ленинград: Советский художник.

Батунер, Л. М., Позин, М. Е. 1963. *Математические методы в химической технике*. Ленинград: Химическая литература.

Батчаев, В. М. 1985. Древности предскифского и скифского периодов. В: Марковин, В. И. (ред.). *Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии в 1972—1979 гг.* 2. Нальчик: Эльбрус, с. 7-134.

Білозор, В. П. 1991. Скіфська скульптура. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей, с. 161-164.

Бобринский, А. А. 1905. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Чигиринском уезде Киевской губ. *Известия Императорской археологической комиссии*, 14, с. 1-43.

Бокий, Н., Могилев, А. 2014. Новое о Мельгуновском кургане. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*, 21, с. 26-51.

Болтрик, Ю. В. 1996. Большие золотые «ворварки» у скифов. В: *Мир Ольвии. Памятник исследованию и исследование памятника. К 90-летию профессора Л. М. Славиной*. Киев: ИА НАН Украины, с. 107-109.

Болтрик, Ю. В., Трейстер, М. Ю. 2010. Срібна фіала з Семикиної Могили. *Археологія*, 2, с. 62-74.

Бутиягин, А. М., Виноградов, Ю. А. 2014. *Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора*. II: Курганы на мысе Ак-Бурун. Симферополь; Керчь: Майстер Книг.

Величко, Є. О., Полідович, Ю. Б. 2021. Предмети з кургану Огуз в колекції В. Н. та Б. І. Ханенків (за матеріалами Музею історичних коштовностей України). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 104-121.

- Виноградов, Ю. А. 1993. Курган Ак-Бурун (1875). В: Раев, Б. А. (ред.). *Скифия и Боспор*. Новочеркасск: Министерство культуры РФ, с. 38-51.
- Виноградов, Ю. А. 2017а. Культура боспорской элиты при Спартокидах. *Боспорские исследования*, XXXIV, с. 112-223.
- Виноградов, Ю. А. 2017b. Золотой «шлем» из кургана Ак-Бурун (1875). *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 7, с. 96-102.
- Витрик, И. С. 2009. О технике изготовления предметов из тайника Братолюбовского кургана. В: Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины, с. 141-147.
- Власова, Е. В. 2000. Скифский рог. В: Соловьев, С. Л. (ред.). *Античное Причерноморье*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 46-67.
- Гайдукевич, В. Ф. 1959. Некрополи некоторых Боспорских городов. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69: Некрополи Боспорских городов, с. 178-180.
- Галанина, Л. К. 1980. *Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племен IV века до н. э.* Ленинград: Искусство.
- Галанина, Л. К. 1997. *Келермесские курганы. «Царские» погребения раннескифской эпохи*. Москва: Палеограф.
- Геродот 1993. *История в девяти книгах*. Переклад А. О. Білецького. Київ: Наукова думка.
- Граков, Б. Н. 1971. *Скифы*. Москва: МГУ.
- Гребенников, Ю. С., Ребедаило, Г. П. 1991. Скифское погребение V в. до н. э. на Ингульце. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 117-122.
- Гречко, Д. С. 2016. Классическая Скифия: начало (последние десятилетия VI — первая четверть V в. до н. э.). *Revista arheologică*, XII, 1—2, с. 145-168.
- Гуляев, В. И. 2009. Спасательные раскопки курганов скифского времени на Среднем Дону. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 116-124.
- Гуляев, В. И. 2019. Загадка золотых «конусов» скифов. *Краткие сообщения Института археологии РАН*, 256, с. 172-187.
- Дворецкий, И. Х. 1958. *Древнегреческо-русский словарь в 2-х томах*. 1. Москва: Иностранные и национальные словари.
- Дзис-Райко, Г. А. (ред.). 1983. *Одесский археологический музей АН УССР*. Киев: Наукова думка.
- Древности... 1872. *Древности Геродотовой Скифии*. 2. Санкт-Петербург: Императорская археологическая комиссия.
- Ельников, М. В., Мурзин, В. Ю. 2016. *Кочевники Украины*. Киев: О. Філюк.
- Иванчик, А. И. 2010. Похороны скифских царей: Геродот и археология. В: Герасимова, М. М., Малашев, В. Ю., Мошкова, М. Г. (ред.). *Археология и палеоантропология евразийских степей и сопредельных территорий*. Москва: Таус, с. 129-150.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII—IV вв. до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Канторович, А. Р. 2010. Меото-скифское искусство Прикубанья (VII — начало III в. до н. э.). *Античное наследие Кубани*, 1, с. 286-314.
- Клочко, Л. С. 2009. Чоловічі головні убори на землях Скіфії. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 167-183.
- Клочко, Л. 2011. Декоративні елементи скіфських головних уборів: до інтерпретації так званих «великих ворварюк». *Відлуння віків*, 1—2, с. 46-50.
- Ковалева, И. Ф., Мухопад, С. Е. 1982. Скифское погребение конца VI — V вв. до н. э. у с. Александровка. В: Тереножкин, А. И. (ред.). *Древности степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 91-101.
- Ковпаненко, Г. Т. 1970. Курганы поблизу с. Мачухи на Полтавщині (За матеріалами М. Я. Рудинського). *Археологія*, XXIV, с. 146-170.
- Козир, І. А., Панченко, К. І., Чорний, О. В. 2019. Васинський курган середньоскіфського часу. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 300-314.
- Королькова (Чежина), Е. Ф. 1995. О возможности атрибуции Ставропольского (Казинского) клада как памятника скифской эпохи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 32, с. 77-89.
- Кравец, Д. П. 2002. *Золотой шлем (Скифы и Донбасс)*. Славянск: Печатный двор.
- Кубышев, А. И., Ковальов, М. В. 1994. Скифский Братолюбовский курган V ст. до н. э. на Херсонщині. *Археологія*, 1, с. 141-144.
- Кубышев, А. И., Симоненко, О. В. 1991. Скифські та сарматські пам'ятки Таврії. В: Толочко, П. П., Ролле, Р., Вессе, А. (ред.). *Золото степу. Археологія України*. Київ: ІА НАН України; Шлезвіг: Археологічний земельний музей, с. 75-78.
- Кубышев, А. И., Бессонова, С. С., Ковалев, Н. В. 2009. *Братолюбовский курган*. Киев: ИА НАН Украины.
- Кубышев, А. И., Ковалев, М. В., Куприй, С. А., Симоненко, А. В., Полин, С. В., Шилов, Ю. О. 1987. *Отчет о работах Херсонской археологической экспедиции Института археологии АН УССР в Херсонской и Запорожской областях УССР в 1987 г.* НА ИА НАН Украины, ф. 64, 1987/19.
- Кубышев, А. И., Куприй, С. А. 1992. Скифские курганы V в. до н. э. у с. Шелюги. *Древности Степного Причерноморья и Крыма*, III, с. 149-156.
- Кувшинова, Е. Н. 2000. К вопросу об изображении возливающих богов в античном искусстве. В: Акимова, Л. И., Кифишин, А. Г. (ред.). *Жертвоприношение. Ритуал в искусстве и культуре от древности до наших дней*. Москва: Языки русской культуры, с. 223-230.
- Легранд, С. 1998. Загадочный золотой предмет из кургана Передериева Могила. *Российская археология*, 4, с. 89-97.
- Лесков, А. М. 1968. Богатое скифское погребение из Восточного Крыма. *Советская археология*, 1, с. 158-165.
- Лукьяшко, С. Я. 2017. О скифских читах. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4. История. Регионоведение. Международные отношения*, 22, 4, с. 6-16.
- Манцевич, А. П. 1966. Деревянные сосуды скифской эпохи. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 8, с. 23-38.
- Манцевич, А. П. 1987. *Курган Солоха*. Ленинград: Искусство.
- Мелюкова, А. И. 1989. Скифские памятники степи Северного Причерноморья. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 51-66.
- Мец, Ф. 2008. О золотом предмете из кургана Передериева Могила. *Теория и практика археологических исследований*, 4, с. 43-54.

- Мирошина, Т. В. 1989. Головные уборы. В: Мелюкова, А. И. (ред.). *Археология СССР. Стены европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Москва: Наука, с. 108-109.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скифської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський.
- Моруженко, А. А. 1992. Скифський курган Передерієва могила. *Археологія*, 4, с. 67-74.
- Мурзин, В. Ю. 2018. О золотых «конусах» из скифских курганов. *Археологія і давня історія України*, 2, с. 131-137.
- ОАК за 1875 г. 1876. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1875 год*. Санкт-Петербург: Императорская Академия наук.
- ОАК за 1896 г. 1900. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1875 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- ОАК за 1899 г. 1902. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1875 год*. Санкт-Петербург: Главное управление уделов.
- Ольховский, В. С. 1978. Раннескифские погребальные сооружения по Геродоту и археологическим данным. *Советская археология*, 4, с. 83-97.
- Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.
- Ольховский, В. С. 2004. Скифская монументальная скульптура (к проблеме достоверности источника). In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci*. Kraków: Księgarnia Akademicka, p. 349-360.
- Ольховский, В. С., Галкин, Л. Л. 1997. К изучению памятников Северо-Восточного Прикаспия эпохи раннего железа. *Российская археология*, 4, с. 141-156.
- Ольховский, В. С., Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН.
- Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 1-4. Москва: Наука.
- Подобед, В. А., Усачук, А. Н., Цимиданов, В. В. 2013. Манипуляции в столбовых ямах (культуры эпохи бронзы Азии и Восточной Европы). *Теория и практика археологических исследований*, 1 (7), с. 33-48.
- Полідович, Ю. Б. 2017. Лев и пантера (ажурные пластинки из Мелитопольского кургана). *Археологія і давня історія України*, 2, с. 185-192.
- Полідович, Ю. Б. 2019. Сцены сражения на золотом конусе из Передерієвой Могила и скифский миф о Колаксае. *Stratum plus*, 3: Война и пир в кочевой степи, с. 229-260.
- Придик, Е. М., 1914. Новые кавказские клады. *Материалы по археологии России*, 34, с. 94-110.
- Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дугино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону.
- Пузикова, А. И. 1995. *Скифы Среднего Дона (Белгородская и Воронежская области)*. Москва: Практик-А.
- Пузикова, А. И. 2001. *Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов)*. Москва: Индрик.
- Пузикова, А. И. 2017. *Погребальный инвентарь курганных могильников скифского времени Среднего Подонья*. Москва: ИА РАН.
- Пшеничнюк, А. Х. 2012. Филипповка: некрополь кочевой знати IV века до н. э. на Южном Урале. Уфа: УНЦ РАН.
- Ростовцев, М. И., Степанов, П. К. 1917. Эллинско-скифский головной убор. *Известия Императорской археологической комиссии*, 63, с. 69-101.
- Руденко, С. И. 1953. *Культура населения Горного Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Руденко, С. И. 1960. *Культура населения Центрального Алтая в скифское время*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Русяева, М. В. 1999. Золотой предмет ритуально-культового назначения из кургану Передерієва Могила. В: Вахтина, М. Ю., Зуев, В. Ю., Рогов, Е. Я., Хршановский, В. А. (ред.). *Боспорский феномен: греческая культура на периферии античного мира. Материалы Международной научной конференции*. Санкт-Петербург: ИИМК, с. 208-215.
- Русяева, М. В. 1997. Відтворення історичного переказу про битву старих і молодих скифів. *Записки історико-філологічного товариства Андрія Білецького*, 1, с. 55-62.
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2002а. О функциональном назначении больших золотых скифских «ворварок». В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников одиннадцатого colloquium*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 80-83.
- Рябова, В. А., Черняков, И. Т. 2003. Типы технологий изготовления больших золотых скифских конусов для скальпов. В: *Ювелирное искусство и материальная культура. Тезисы докладов участников двенадцатого colloquium*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 102-105.
- Рябова, В. О. 1984. Дерев'яні чаші з оббивками скифського часу. *Археологія*, 46, с. 31-44.
- Рябова, В. О., Черняков, И. Т. 2002а. Призначення та походження великих золотих «ворварок». В: Ключко, Л. С. (ред.). *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки»*. Київ: МІКУ, с. 41-60.
- Рябова, В. О., Черняков, И. Т. 2002b. Великі золоті ковпаки для скальпів у скифів. *Всхідноєвропейський археологічний журнал* (online), 1 (14), январь-февраль. Available at: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_chernyakov.htm (Accessed 20 February 2023).
- Савельев, И. В. 1982. *Курс общей физики*. 1. Москва: Наука.
- Савостина, Е. А. 2012. *Эллада и Боспор. Греческая скульптура на Северном Понте*. Симферополь; Керчь: АДФ-Украина.
- Савостина, Е. А. 2014. Иконография скифской битвы и «боспорский стиль»: новый повод для обсуждения проблемы. *Таврические студии. Исторические науки*, 6, с. 32-40.
- Савченко, Е. И. 2009. Снаряжение коня скифского времени на Среднем Дону как археологический источник. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Донской археологической экспедиции ИА РАН, 2004—2008 гг.* Москва: ИА РАН, с. 221-325.
- Силантьева, Л. Ф. 1959. Некрополь Нимфея. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 69: Некрополи Боспорских городов, с. 5-107.
- Симоненко, А. В. 2014. Шлемы сарматского времени из Восточной Европы. *Stratum plus*, 4, с. 249-284.
- Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии*. Ленинград: Искусство.
- Смирнов, К. Ф. 1961. *Вооружение савроматов*. Материалы и исследования по археологии СССР, 101. Москва: АН СССР.
- Смирнов, К. Ф. 1964. *Савроматы. Ранняя история и культура сарматов*. Москва: Наука.

Сотникова, С. В. 2015. Андроновские ритуальные комплексы с перевернутыми сосудами: сравнительная характеристика и интерпретация. *Проблемы истории, филологии, культуры*, 3, с. 231-245.

Тирацян, Г. А. 1982. Армянская тиара: опыт культурно-исторической интерпретации. *Вестник древней истории*, 2, с. 90-96.

Трейстер, М. Ю. 2009. Серебряные сосуды из тайника Чмыревой Могила. *Древности Боспора*, 13, с. 414-460.

Трейстер, М. Ю. 2010. Ремонт, «усовершенствование» инокультурных вещей в скифской и сарматской среде и использование инокультурного орнамента в декоре собственных произведений скифов и сарматов (на примере памятников художественного металла). *Археологические вести*, 16, с. 72-94.

Трейстер, М. Ю. 2013. Клад серебряных ритонов ахеменидского круга из Эребуни. *Scripta antiqua*, 3, с. 341-422.

Федоров, В. К. 2012. Материалы к каталогу неизданных предметов из драгоценных металлов, найденных в кургане 1 Филипповского могильника. В: Пшеничнюк, А. Х. *Филипповка: некрополь кочевой знати IV века до н. э. на Южном Урале*. Уфа: УНЦ РАН, с. 235-257.

Федоров, В. К. 2019. Курган 7 могильника Сара (раскопки Д. И. Захарова 1928 г.): историографическое исследование. *Нижеволжский археологический вестник*, 18, 1, с. 149-164.

Фиалко, Е. Е. 2005. О назначении золотых «конусов» из скифского кургана Огуз. В: Гуляев, В. И. (ред.). *Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В. С. Ольховского*. Москва: ИА РАН, с. 407-414.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Цимиданов, В. В. 2011. Культурно-хронологическая интерпретация погребений энеолита — эпохи бронзы кургана «Розкопана Могила» (Донбасс). *Археологический альманах*, 25, с. 156-179.

Черненко, Е. В. 1968. *Скифский доспех*. Киев: Наукова думка.

Черненко, Е. В. 1981. *Скифские лучники*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018. Дослідження курганів на некрополі Скоробор у 2017 р. *Археологічні дослідження Більського городища 2017*, с. 6-22.

Шульга, П. И. 2010. *Синицян в VIII—III вв. до н. э. (погребальные комплексы. Хронология и периодизация)*. Барнаул: Алтайский государственный университет.

Шульц, П. Н., Навротский, Н. И. 1973. Прикубанские изваяния скифского времени. *Советская археология*, 4, с. 189-204.

Яблонский, Л. Т. 2009. Умбообразные золотые предметы скифского времени из Филипповки. В: Бессонова, С. С. (ред.). *Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С. А. Скорого*. Киев; Полтава: ИА НАН Украины, с. 418-428.

Яблонский, Л. Т. 2013. *Золото сарматских вождей. Элитный некрополь Филипповка 1 (по материалам раскопок 2004—2009 гг.)*. Каталог коллекции. Москва: ИА РАН.

Яценко, С. А. 1993. Скифский мужской костюм на предметах греко-скифской торевтики IV в. до н. э. (к вопросу об этнографизме изображений). В: Каменецкий, И. С., Узянов, С. А. (ред.). *Вестник Шелкового пути. Археологические источники*. 1. Москва: Шелковый путь, с. 304-323.

Berndt, S. 2019. The upright tiara of the Persian king. *boreas. Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations*, 37, p. 65-79.

Calmeyer, P., Crown, I. 1993. In the Median and Achaemenid periods. In: Yarshater, E. (ed.). *Encyclopaedia Iranica*. London, p. 407-408.

Cernenko, E. V. 2006. *Die Schutzaffen der Skythen*. Stuttgart: F. Steiner.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July / August, p. 26-32.

Holod, R., Rassamakin, Yu. 2012. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters*, 18, p. 339-381.

Olbrycht, M. J. 1997. Parthian king's tiara — numismatic evidence and some aspects of arsacid political ideology. *Zapiski Numizmatyczne*, II, s. 27-65.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shramko, I. 2021. Bilsk (Belsk) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Young, J. H. 1964: Commagenian Tiaras: Royal and Divine. *American Journal of Archaeology*, 68, 1, p. 29-34.

Zakharow, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 7, p. 59-81.

REFERENCES

Akisev, K. A., Kushaev, G. A. 1963. *Drevniaia kultura sakov i usunei doliny reki Ili*. Alma-Ata: AN Kazakhskoi SSR.

Alekseev, A. Iu. 1991. Khronologiiia i khronografiia Prichernomorskoi Skifii V v. do n. e. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 31, s. 43-56.

Alekseev, A. Iu. 1997. K rekonstruktsii odnogo utrachenno predmeta ellino-skifskoi torevtiki V—IV vv. do n. e. In: Vakhtina, M. Iu., Vinogradov, Iu. A. (ed.). *Stratum + Peterburgskii arkheologicheskii vestnik*. Sankt-Peterburg: Kishinev, s. 29-43.

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii VII—IV vekov do n. e.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseev, A. Iu. 2012. *Zoloto skifskikh tsarei*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Alekseeva, I. L. 1973. Raskopki kurganov v mezhdureche Dunaia—Dnestra. *Arkheologicheskie otkrytiia 1972 g.*, s. 252-253.

Alekseeva, I. L., Okhotnikov, S. B., Redina, E. F. 1997. Skifskoe pogrebenie u g. Artsiz. In: Iarovoi E. V. (ed.). *Chobrukskii arkheologicheskii kompleks i voprosy vzaimovliianiia antichnoi i varvaskoi kultur (IV v. do n. e. — IV v. n. e.)*. *Materialy polevogo seminara*. Tiraspol: Arkheologiiia, s. 48-55.

Aleksieieva, I. L., Boltryk, Yu. V., Sapozhnykov, I. V. 2021. Kurhan na Briennskii hori bilia m. Artsyz. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 287-305.

Andruk, S. I. 1988. Pogrebenie ranneskifskogo voina v Prisivashe. *Sovetskaia arkheologiiia*, 1, s. 159-171.

Arakelian, B. N. 1976. *Ocherki po istorii iskusstva drevnei Armenii (VI v. do n. e. — III v. n. e.)*. Erevan: AN ArmSSR.

Artamonov, M. I. 1966. *Sokrovishcha skifskikh kurganov v sobranii Gosudarstvennogo Ermitazha*. Praga: Artia; Leningrad: Sovetskii khudozhnik.

Batuner, L. M., Pozin, M. E. 1963. *Matematicheskie metody v khimicheskoi tekhnike*. Leningrad: Khimicheskaiia literatura.

- Batchaev, V. M. 1985. Drevnosti predskifskogo i skifskogo periodov. In: Markovin, V. I. (ed.). *Arkheologicheskoe issledovaniia na novostroikakh Kabardino-Balkarii v 1972—1979 gg.* 2. Nalchik: Elbrus, s. 7-134.
- Bilozor, V. P. 1991. Skifska skulptura. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezviih: Arkheolohichniy zemelnyi muzei, s. 161-164.
- Bobrinskii, A. A. 1905. Otchet o raskopkakh, proizvedennykh v 1903 godu v Chigirinskoy uyezda Kyivskoi gub. *Izvestia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 14, s. 1-43.
- Bokii, N., Mogilov, A. 2014. Novoe o Melgunovskom kurgane. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky*, 21, s. 26-51.
- Boltrik, Iu. V. 1996. Bolshie zoloty «vorvarki» u skifov. In: *Mir Oluii. Pamiatnik issledovatelii i issledovanie pamiatnika. K 90-letiiu professora L. M. Slavina.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 107-109.
- Boltryk, Yu. V., Treister, M. Yu. 2010. Sribna fiala z Semkynoi Mohyly. *Arkheolohiia*, 2, s. 62-74.
- Butiagin, A. M., Vinogradov, Iu. A. 2014. *Iuz-Oba. Kurganyi nekropol istorychnykh koshtovnosti Ukrainy.* II: Kurgany na myse Ak-Burun. Simferopol; Kerch: Maister Knig.
- Velychko, Ye. O., Polidovych, Yu. B. 2021. Predmety z kurhanu Ohuz v kolektsii V. N. ta B. I. Khanenkiv (za materialamy Muzei istorychnykh koshtovnosti Ukrainy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 104-121.
- Vinogradov, Iu. A. 1993. Kurgan Ak-Burun (1875). In: Raev, B. A. (ed.). *Skifia i Bospor.* Novocherkassk: Ministerstvo kultury RF, s. 38-51.
- Vinogradov, Iu. A. 2017a. Kultura bosporskoj elity pri Spartokidakh. *Bosporskie issledovaniia*, XXXIV, s. 112-223.
- Vinogradov, Iu. A. 2017b. Zolotoi «shlem» iz kurgana Ak-Burun (1875). *Aktualnye problemy teorii i istorii iskusstva*, 7, s. 96-102.
- Vitrik, I. S. 2009. O tekhnike izgotovleniia predmetov iz tainika Bratoliubovskogo kurgana. In: Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. *Bratoliubovskii kurgan.* Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 141-147.
- Vlasova, E. V. 2000. Skifskii rog. In: Solovev, S. L. (ed.). *Antichnoe Prichernomorie.* Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 46-67.
- Gaidukevich, V. F. 1959. Nekropoli nekotorykh Bosporskikh gorodov. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69: Nekropoli Bosporskikh gorodov, s. 178-180.
- Galanina, L. K. 1980. *Kurdzhipskii kurgan. Pamiatnik kultury prikubanskikh plemen IV veka do n. e.* Leningrad: Iskusstvo.
- Galanina, L. K. 1997. *Kelermesskie kurgany. «Tsarskii» pogrebeniia ranneskifskoi epokhi.* Moscow: Paleograf.
- Herodot 1993. *Istoriia v deviaty knihakh.* Pereklad A. O. Biletskoho. Kyiv: Naukova dumka.
- Grakov, B. N. 1971. *Skify.* Moscow: MGU.
- Grebennikov, Iu. S., Rebedailo, G. P. 1991. Skifskoe pogrebenie V v. do n. e. na Ingultse. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (ed.). *Kurgany Stepnoi Skifii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 117-122.
- Grechko, D. S. 2016. Klassicheskaia Skifia: nachalo (poslednie desiatiletii VI — pervaiia chetvert V v. do n. e.). *Revista arheologica*, XII, 1—2, s. 145-168.
- Guliaev, V. I. 2009. Spasatelnye raskopki kurganov skifskogo vremeni na Srednem Donu. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo.* Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 116-124.
- Guliaev, V. I. 2019. Zagadka zolotykh «konusov» skifov. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii RAN*, 256, s. 172-187.
- Dvoretiskii, I. Kh. 1958. *Drevnegrechesko-russkii slovar v 2-kh tomakh.* 1. Moscow: Inostrannye i natsionalnye slovari.
- Dzis-Raiko, G. A. (ed.). 1983. *Odesskii arkheologicheskii muzei AN USSR.* Kyiv: Naukova dumka.
- Drevnosti... 1872. *Drevnosti Gerodotovoi Skifii.* 2. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia arkheologicheskaiia komissiiia.
- Elnikov, M. V., Murzin, V. Iu. 2016. *Kochevniki Ukrainy.* Kyiv: O. Filiuk.
- Ivanchik, A. I. 2010. Pokhorony skifskikh tsarei: Gerodot i arkheologiia. In: Gerasimova, M. M., Malashev, V. Iu., Moshkova, M. G. (ed.). *Arkheologiia i paleoantropologiia evraziiskikh stepei i sopredelnykh territorii.* Moscow: Taus, s. 129-150.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo lesostepnogo Levoberezhia.* Kyiv: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII—IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Kantorovich, A. R. 2010. Meoto-skifskoe iskusstvo Priukubania (VII — nachalo III v. do n. e.). *Antichnoe nasledie Kubani*, 1, s. 286-314.
- Klochko, L. S. 2009. Cholovichi holovni ubory na zemliakh Skifii. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiiu S. A. Skorogo.* Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 167-183.
- Klochko, L. 2011. Dekorativni elementy skifskikh holovnykh uboriv: do interpretatsii tak zvanykh «velykykh vorvarok». *Vidlunnia vikiv*, 1—2, s. 46-50.
- Kovaleva, I. F., Mukhopad, S. E. 1982. Skifskoe pogrebenie kontsa VI — V vv. do n. e. u s. Aleksandrovka. In: Terenozhkin, A. I. (ed.). *Drevnosti stepnoi Skifii.* Kyiv: Naukova dumka, s. 91-101.
- Kovpanenko, H. T. 1970. Kurhany poblyzu s. Machukhy na Poltavshchyni (Za materilamy M. Ya. Rudynskoho). *Arkheolohiia*, XXIV, s. 146-170.
- Kozyr, I. A., Panchenko, K. I., Chornyi, O. V. 2019. Vasymskyi kurhan serednoskifskoho chasu. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 300-314.
- Korolkova (Chezhina), E. F. 1995. O vozmozhnosti atributsii Stavropolskogo (Kazinskogo) klada kak pamiatnika skifskoi epokhi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 32, s. 77-89.
- Kravets, D. P. 2002. *Zolotoi shlem (Skify i Donbass).* Slaviansk: Pechatnyi dvor.
- Kubyshev, A. I., Kovalov, M. V. 1994. Skifskiy Brotoliubivskiy kurhan V st. do n. e. na Khersonshchyni. *Arkheolohiia*, 1, s. 141-144.
- Kubyshev, A. I., Symonenko, O. V. 1991. Skifski ta sarmatski pamiatky Tavrii. In: Tolochko, P. P., Rolle, R., Vesse, A. (ed.). *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy; Shlezviih: Arkheolohichniy zemelnyi muzei, s. 75-78.
- Kubyshev, A. I., Bessonova, S. S., Kovalev, N. V. 2009. *Bratoliubovskii kurgan.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kubyshev, A. I., Kovalev, M. V., Kuprii, S. A., Simonenko, A. V., Polin, S. V., Shilov, Iu. O. 1992. *Otchet o rabotakh Khersonskoi arkheologicheskoi ekspeditsii Instituta arkheologii AN USSR v Khersonskoi i Zaporozhskoi oblastiakh USSR v 1987 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1987/19.
- Kubyshev, A. I., Kuprii, S. A. 1992. Skifskie kurgany V v. do n. e. u s. Sheliugi. *Drevnosti Stepnoi Prichernomoria i Kryma*, III, s. 149-156.
- Kuvshinova, E. N. 2000. K voprosu ob izobrazhenii volzhaishchikh bogov v antichnom iskusstve. In: Akimova, L. I., Kifishin, A. G. (ed.). *Zhertvoprinoshenie. Ritual v iskusstve i kulture ot drevnosti do nashikh dnei.* Moscow: Iazyki russkoi kultury, s. 223-230.
- Legrand, S. 1998. Zagadochnyi zolotoi predmet iz kurgana Perederieva Mogila. *Rossiiskaia arkheologiia*, 4, s. 89-97.
- Leskov, A. M. 1968. Bogatoe skifskoe pogrebenie iz Vostochnogo Kryma. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, s. 158-165.
- Lukiashev, S. Ia. 2017. O skifskikh shchitakh. *Vologradskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya 4. Istoriia. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniia*, 22, 4, s. 6-16.
- Mantsevich, A. P. 1966. Dereviannye sosudy skifskoi epokhi. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 8, s. 23-38.
- Mantsevich, A. P. 1987. *Kurgan Solokha.* Leningrad: Iskusstvo.
- Meliukova, A. I. 1989. Skifskie pamiatniki stepi Severnogo Prichernomoria. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Step'i evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia.* Moscow: Nauka, s. 51-66.
- Mets, F. 2008. O zolotom predmete iz kurgana Perederieva Mogila. *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovaniia*, 4, s. 43-54.
- Miroshina, T. V. 1989. Golovnye ubory. In: Meliukova, A. I. (ed.). *Arkheologiia SSSR. Step'i evropeiskoi chasti SSSR v skifo-sarmatskoe vremia.* Moscow: Nauka, s. 108-109.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy.* Kyiv; Kam'ianets-Podilskiy.
- Moruzhenko, A. A. 1992. Skifskiy kurhan Perederieva mohyla. *Arkheolohiia*, 4, s. 67-74.

- Murzin, V. Iu. 2018. O zolotykh «konusakh» iz skifskikh kurganov. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 131-137.
- OAK za 1875 g. 1876. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1875 god*. Sankt-Peterburg: Imperatorskaia Akademiia nauk.
- OAK za 1896 g. 1900. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1875 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- OAK za 1899 g. 1902. *Otchet Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii za 1875 god*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- Olkhovskii, V. S. 1978. Ranneskifskie pogrebalnye sooruzheniia po Gerodotu i arkheologicheskim dannym. *Sovetskaia arkheologiiia*, 4, s. 83-97.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebalno-pominalnaia obriadnost naseleniia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moscow: Nauka.
- Olkhovskii, V. S. 2004. Skifskaia monumentalnaia skulptura (k probleme dostovernosti istochnika). In: Chochorowski, J. (ed.). *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci*. Kraków: Księgarnia Akademicka, r. 349-360.
- Olkhovskii, V. S., Galkin, L. L. 1997. K izucheniiu pamiatnikov Severo-Vostochnogo Prikaspiia epokhi rannego zheleza. *Rossiiskaia arkheologiiia*, 4, s. 141-156.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaianiia VII—III vv. do n. e.* Moscow: IA RAN.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhe Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4. Moscow: Nauka.
- Podobed, V. A., Usachuk, A. N., Tsimidanov, V. V. 2013. Manipuliatsii v stolbovykh iamakhs (kultury epokhi bronzy Azii i Vostochnoi Evropy). *Teoriia i praktika arkheologicheskikh issledovanii*, 1 (7), s. 33-48.
- Polidovich, Iu. B. 2017. Lev i pantera (azhurnye plastinki iz Melitopolskogo kurgana). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2, s. 185-192.
- Polidovich, Iu. B. 2019. Stseny srazheniia na zolotom konuse iz Perederievoi Mogily i skifskii mif o Kolaksae. *Stratum plus*, 3: Voina i pir v kochevoi stepi, s. 229-260.
- Pridik, E. M., 1914. Novye kavkazskie klady. *Materialy po arkheologii Rossii*, 34, s. 94-110.
- Prokofev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu.
- Puzikova, A. I. 1995. *Skify Srednego Dona (Belgorodskaia i Voronezhskaia oblasti)*. Moscow: Praktika.
- Puzikova, A. I. 2001. *Kurgannye mogilniki skifskogo vremeni Srednego Podonia (publikatsiia kompleksov)*. Moscow: Indrik.
- Puzikova, A. I. 2017. *Pogrebalnyi inventar kurgannykh mogilnikov skifskogo vremeni Srednego Podonia*. Moscow: IA RAN.
- Pshenichniuk, A. Kh. 2012. *Filippovka: nekropol kochevoi znati IV veka do n. e. na Iuzhnom Urale*. Ufa: UNTS RAN.
- Rostovtsev, M. I., Stepanov, P. K. 1917. Ellino-skifskii golovnoi ubor. *Izvestiia Imperatorskoi arkheologicheskoi komissii*, 63, s. 69-101.
- Rudenko, S. I. 1953. *Kultura naseleniia Gornogo Altaia v skifskoe vremia*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.
- Rudenko, S. I. 1960. *Kultura naseleniia Tsentralnogo Altaia v skifskoe vremia*. Moscow; Leningrad: AN SSSR.
- Rusiaeva, M. V. 1999. Zolotoi predmet ritualno-kultovogo naznacheniia iz kurganu Perederieva Mogila. In: Vakhtina, M. Iu., Zuev, V. Iu., Rogov, E. Ia., Khrshanovskii, V. A. (ed.). *Bosporskiy fenomen: grecheskaia kultura na periferii antichnogo mira. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: IIMK, s. 208-215.
- Rusiaeva, M. V. 1999. Zolotoi predmet rytualno-kultovogo naznacheniia yz kurhanu Perederyeva Mohyla. In: Vakhtina, M. Yu., Zuev, V. Yu., Rohov, E. Ya., Khrshanovskiy, V. A. (ed.). *Bosporskiy fenomen: hrechenskaia kultura na periferii antichnogo mira. Materialy Mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii*. Sankt-Peterburg: YYMK, s. 208-215.
- Rusiaeva, M. V. 1997. Vidtvorenna istorichnogo perekazu pro bytvu starykh y molodykh skifiv. *Zapysky istoryko-filolohichnogo tovarystva Andriia Biletskoho*, 1, s. 55-62.
- Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2002a. O funktsionalnom naznacheni bolshikh zolotykh skifskikh «vorvorok». In: *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov odinnadtsatogo kollokviuma*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 80-83.
- Riabova, V. A., Cherniakov, I. T. 2003. Tipy tekhnologii izgotovleniia bolshikh zolotykh skifskikh konusov dlia skalpov. In: *Iuvelirnoe iskusstvo i materialnaia kultura. Tezisy dokladov uchastnikov dvenadtsatogo kollokviuma*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 102-105.
- Riabova, V. O. 1984. Dereviiani chashi z obbyvkamy skifskoho chasu. *Arkheolohiia*, 46, s. 31-44.
- Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002a. Pryznachenniia ta pokhodzhenniia velykykh zolotykh «vorvarok». In: Klochko, L. S. (ed.). *Muzeini chytannia. Materialy naukovo konfertsii «Duvilne mystetstvo — pohliad kriz viky»*. Kyiv: MIKU, s. 41-60.
- Riabova, V. O., Cherniakov, I. T. 2002b. Velyki zoloti kopyaky dlia skalpiv u skifiv. *Vostochnoevropeiskii arkheologicheskii zhurnal* (online), 1 (14), yanvar-fevral. Available at: http://archaeology.kiev.ua/journal/010102/ryabova_cherniakov.htm (Accessed 20 February 2023).
- Savelev, I. V. 1982. *Kurs obshchei fiziki*. 1. Moscow: Nauka.
- Savostina, E. A. 2012. *Ellada i Bospor. Grecheskaia skulptura na Severnom Ponte*. Simferopol; Kerch: ADEF-Ukraina.
- Savostina, E. A. 2014. Ikonografiia skifskoi bitvy i «bosporski stily»: novyi povod dlia obsuzhdeniia problemy. *Taurichesk- ie studii. Istoricheskie nauki*, 6, s. 32-40.
- Savchenko, E. I. 2009. Snariazhenie konia skifskogo vremeni na Srednem Donu kak arkheologicheskii istochnik. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Arkheologiiia Srednego Dona v skifskuii epokhu. Trudy Donskoi arkheologicheskoi ekspeditsii IA RAN, 2004—2008 gg.* Moscow: IA RAN, s. 221-325.
- Silanteva, L. F. 1959. Nekropol Nimfeia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 69: Nekropoli Bosporskikh gorodov, s. 5-107.
- Simonenko, A. V. 2014. Shlemy sarmatskogo vremeni iz Vostochnoi Evropy. *Stratum plus*, 4, s. 249-284.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Smirnov, K. F. 1961. *Vooruzhenie savromatov*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR, 101. Moscow: AN SSSR.
- Smirnov, K. F. 1964. *Savromaty. Ranniia istoriia i kultura sarmatov*. Moscow: Nauka.
- Sotnikova, S. V. 2015. Andronovskie ritualnye komplekssy s perevernutymi sosudami: sravnitelnaia kharakteristika i interpretatsiia. *Problemy istorii, filologii, kultury*, 3, s. 231-245.
- Tiratsian, G. A. 1982. Armianskaia tiara: opyt kulturno-istoricheskoi interpretatsii. *Vestnik drevnei istorii*, 2, s. 90-96.
- Treister, M. Iu. 2009. Serebrianye sosudy iz tainika Chmyrevoi Mogily. *Drevnosti Bospora*, 13, s. 414-460.
- Treister, M. Iu. 2010. Remont, «usovershenstvovanie» inokulturnykh veshchei v skifskoi i sarmatskoi srede i ispolzovanie inokulturnogo ornamenta v dekore sobstvennykh proizvedenii skifov i sarmatov (na primere pamiatnikov khudozhestvennogo metalla). *Arkheologichesk- ie vesti*, 16, s. 72-94.
- Treister, M. Iu. 2013. Klad serebrianykh ritonov akhemenidskogo kruga iz Erebuni. *Scripta antiqua*, 3, s. 341-422.
- Fedorov, V. K. 2012. Materialy k katalogu neizdannyykh predmetov iz dragotsennykh metallov, naidennykh v kurgane 1 Filippovskogo mogilnika. In: Pshenichniuk, A. Kh. *Filippovka: nekropol kochevoi znati IV veka do n. e. na Iuzhnom Urale*. Ufa: UNTS RAN, s. 235-257.
- Fedorov, V. K. 2019. Kurgan 7 mogilnika Sara (raskopki D. I. Zakharova 1928 g.): istoriograficheskoe issledovanie. *Nizhnevolzhskii arkheologicheskii vestnik*, 18, 1, s. 149-164.
- Fialko, E. E. 2005. O naznacheni zolotykh «konusov» iz skifskogo kurgana Oguz. In: Guliaev, V. I. (ed.). *Drevnosti Evrazii: ot rannei bronzy do rannego srednevekovia. Pamiati V. S. Olkhovskogo*. Moscow: IA RAN, s. 407-414.
- Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moscow: Nauka.
- Tsimidanov, V. V. 2011. Kulturno-khronologicheskaiia interpretatsiia pogrebenii eneolita — epokhi bronzy kurgana «Rozkopana Mogila» (Donbass). *Arkheologicheskii almanakh*, 25, s. 156-179.
- Chernenko, E. V. 1968. *Skifskii dospekh*. Kyiv: Naukova dumka.

Chernenko, E. V. 1981. *Skifskie luchniki*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2018. Doslidzhennia kurhaniv na nekropoli Skorobor u 2017 r. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2017*, s. 6-22.

Shulga, P. I. 2010. *Sintzian v VIII—III vv. do n. e. (pogrebnye komplekсы. Khronologiya i periodizatsiya)*. Barnaul: Altaiskii gosudarstvennyi universitet.

Shults, P. N., Navrotsky, N. I. 1973. Prikubanskii izvaniia skifskogo vremeni. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, s. 189-204.

Iablonskii, L. T. 2009. Umbonoobraznye zolotyie predmety skifskogo vremeni iz Filippovki. In: Bessonova, S. S. (ed.). *Epokha rannego zheleza. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiu S. A. Skorogo*. Kyiv; Poltava: IA NAN Ukrainy, s. 418-428.

Iablonskii, L. T. 2013. *Zoloto sarmatskikh vozhdov. Elitnyi nekropol Filippovka 1 (po materialam raskopok 2004—2009 gg.)*. Katalog kollektsii. Moscow: IA RAN.

Iatsenko, S. A. 1993. Skifskii muzhskoi kostium na predmetakh greko-skifskoi torevitiki IV v. do n. e. (k vorosu ob etnografizme izobrazhenii). In: Kamenetskii, I. S., Uzianov, S. A. (ed.). *Vestnik Shelkovogo puti. Arkheologicheskie istochniki*. 1. Moscow: Shelkovyi put, s. 304-323.

Berndt, S. 2019. The upright tiara of the Persian king. *Uppsala Studies in Ancient Mediterranean and Near Eastern Civilizations*, 37, p. 65-79.

Calmeyer, P., Crown, I. 1993. In the Median and Achaemenid periods. In: Yarshater, E. (ed.). *Encyclopaedia Iranica*. London, p. 407-408.

Černenko, E. V. 2006. *Die Schutz Waffen der Skythen*. Stuttgart: F. Steiner.

Curry, A. 2016. Rites of the Scythians. Spectacular new discoveries from the Caucasus set the stage for a dramatic hilltop ritual. *Archaeology*, July / August, p. 26-32.

Holod, R., Rassamakin, Yu. 2012. Imported and Native Remedies for a Wounded «Prince»: Grave Goods from the Chungul Kurgan in the Black Sea Steppe of the Thirteenth Century. *Medieval Encounters*, 18, p. 339-381.

Olbrycht, M. J. 1997. Parthian king's tiara — numismatic evidence and some aspects of arsacid political ideology. *Zapiski Numizmatyczne*, II, s. 27-65.

Piotrovsky, B., Galanina, L., Grach, N. 1986. *Scythian Art. The legacy of the Scythian world: mid-7th to 3rd century BC*. Leningrad: Aurora.

Shramko, I. 2021. Bilska (Belska) City-Site — the Largest Fortified Settlement of Scythia. *Ancient West & East*, 20, p. 171-218.

Young, J. H. 1964: Commagenian Tiaras: Royal and Divine. *American Journal of Archaeology*, 68, 1, p. 29-34.

Zakharov, A. A. 1932. I. A. Zaretsky's excavations in the Government of Kharkov. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*, 7, p. 59-81.

Yu. B. Polidovych

MYSTERIOUS RITUAL OBJECTS OF THE SCYTHIANS: SEARCHING THE ANSWERS

The paper is devoted to the analysis of versions of the probable use of gold cone-shaped objects that were in use from the last decades of the 6th centuries BC to the end of the 4th centuries BC. They differ in size (base diameter varies from 5 to 19.8 cm, height — from 4 to 18 cm) and some shape features. At the same time, they are characterized by hollowness, a wide round base, which is usually 1.2—2.0 times greater than the height, and the obligatory presence (with two exceptions) of a small round hole in the «upper» part. All of them are made of gold or covered with this precious metal. Currently 26 such objects are known, and they originate from 19 assemblages from the Northern Pontic and Azov Sea regions (12), the Middle Don (1), the North Caucasus (2) and the Southern Urals (4).

The context of finding objects is considered in detail. It is concluded that they were mostly worn attached to the gorytos. This is also confirmed by the images on the stone sculpture. It is believed that the cones could have been a decoration of the gorytos or a sign of prestige. But, probably, the purpose of these items was different. Some of the cones were found in ritual complexes — hiding places within the burial chamber or next to the burial.

Researchers have put the different versions of the possible functional purpose of cone-shaped objects: ritual objects, part of a ceremonial headdress; a cap for tassels that were tied to the horse's neck; pommel of a standard or staff; «case» for storing scalp; censer; ritual utensils. But most versions are based on arbitrary assumptions that contradict both the archaeological context of the find and the general cultural context.

From all versions, it is probable that the majority of the cones were used as ritual vessels for sacrifice by pouring out liquid. In several cases, these objects were found in caches together with ritual utensils. Other examples of ritual vessels with holes in the bottom are known. Some objects have a decoration in the form of a rosette (it surrounds the hole) which is placed only at the bottom of the bowls. It is possible that Herodotus' information about the bowls that the Scythians wore on their belts is related to these objects. They could be used for sacrifices to «Scythian Ares», which we also know about from Herodotus' «History».

Keywords: cone, Scythians, ritual, Ares, Herodotus, sacrifice.

Одержано 24.04.2023

ПОЛІДОВИЧ Юрій Богданович, кандидат історичних наук, завідувач відділу філіалу Національного музею історії України, Київ, Україна.

POLIDOVYCH Yuriy, Ph. D., Department head of the branch of National Museum of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0113-6746, e-mail: yurkop@ukr.net.